

ירושלים

מאסף ספרותי לחקירת ארד"ק

גלילותיה, קורותיה, קדמוניותיה, תולדות גדוליה וכל
הנוגע לה בעבר ובהווה.

יצא לאור מ ע ת ה ארבע חוברות בשנה

מ א ת

אברהם משה לוניץ

בעזרת חכמים וחוקרים מצוינים בארץ ובעו"ל.

כרך חמישי חוברת א'

פעה"ק ירושלים תוכב"א

שנת תרנ"ח לפ"ק

בדפוס והוצאת העיר.

KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA

B. 338v.

ת הדר
מורחות
שער קטן
ד הדום
אלטבאט
האטא
הבירה
ארבעה
באב
(מסקת)

באב אלטבאט (שער הברזל) ברכת שמושיא או ברכת
הדגום באב אלטבאטן (שער צמר הנפץ) באב אלטבאטא
באב אלטישילע (שער השלשלת) המהממה (בית משפט
הדת) המסלה הישנה או קשת וילסאן קשתית שניות
ואולם רחב ידום כותל המערבי שער הנביא או שער
ברקלא באב אלטבאטא צננה שריד המשר העתיק או
קשת ראבינמאהן שני החובות ישנים צנור מים מתוקים
הצפה ישנה עיף הספר בית אלמקראש' להאדרכל

Baurath Dr. C. SCHICK

46—1
51—46
64—51
67—64
70—76
88—70
92—89

עברית והארית
מאת מאיר איש שלום מורה בביתמדר בווינא
רבני ארץ ישראל וחכמיה מולדתם וספידתם
מראש הראשונה להאלף הנוכחי עד ימינו אלה (ע"פ סדר
א"ב) המאה הראשונה והשניה
מאת העורך
נוספות להמאמר הנ"ל ראה במצות התלויות בארץ
(בהודו שלום שנה ג')
מאת יעקב רייסמאן דל
דוכב שפתי ישנים א) שארית הפליטה ממכתב
קדמון הנכתב מירושלם תוכיכו. מאת אברהם דוד הרכבי
ב) טופס כתב שנישלה מעיר הקודש לקרפי בשנת שפ"ה
עם מבוא והערות — מאת דוד קייפמאן.
חדשות ויברונות : ירושלם צפת, טבריא, פתח
תקוה ראשון לציון, רחובות, מוכרת בתאי —

A. M. LUNCZ, Jerusalem (Palästina) : ארועסא

מקום מקדשנו.

עפ"י הספר "בית אלמקדש" להאדרכל Baurath Dr. C.Schick

מקום מקדשנו או כאשר נקרא בפי חז"ל בשם הר הבית קדוש ונכבד מאד בעיני כל בעלי הדתות, ומעת אשר נחרב בית מקדשנו השני אשר התנוסס בו כנאון תפארתו, בנו העמים השונים שכבשו את הארץ הזאת בהמקום הזה היכלי-אליל, כנסיות ובתי מסגד גדולים ונהדרים. המושלימים מעריצים ומכבדים מאד את קדושת המקום הזה ויקראו לו ב"ית-אלמקדש או אלחרם (לאמר המובדל, המופרש), ולכן אסרו בעונש מות לאיש שאיננו מהמאמינים לבקר את המקום הזה, אך בכ"ז באו בו בשנות מאות האחרונות נוצרים אחדים אשר השליכו נפשם מנגד או התחפשו כבנדי מושלימים, מהם יצאו בשלום ומהם הקריבו את נפשם לקרבן על מזבח תשוקתם לראות את הדר המקום הזה ויפי היכליו (כאשר נבאר את כל זה בפרטיות בפרק "קורות המקום"), ורק אחרי מלחמת קרים בשנת תרמ"ז הואילה ממשלתנו הרוממה יר"ה לפתח את שערי המקום הזה בעד כל בני הדתות השונות, וכל התרים והנוסעים העולים ירושלמה יתפלאו על הדרו ותפארת כתי תפלותיו, וחוקרים ואדורכלים שונים חקרו ומדדו את כל בניני הגדולים והנהדרים ממסד עד הטפחות, וירדו גם להמערות, הבורות והתעלות אשר טתחת לקרקעיותו ובסביבו וימדדום ויחקרום למען דעת את חלקי המקום הזה אשר עוד מימי בית מקדשנו מוצאם, ואת החלקים אשר נוספו נשתכללו בו בהתקופות המאוחרות, ובשפות עם ועם יש כמעט וספרות שליטה על אדות המקום הקדוש והנערץ הזה, רק אנחנו

היהודים לא נהנה מזכות רשיום הכניסה וגם כעת לא נוכל לכנס בו להתבונן על הדרו ותפארת בניניו, כי עפ"י דין תורה"ק מפני טעם מומאת מת אסור לנו לבקר את המקום הקדוש הזה אשר קדושתו לא בטלה¹) אף כשהוא שומם. ורק מחוץ ליכותל המערבי של הר הבית נשאר לנו לפלטה מבוא קטן וצר(המכיל רק 28 מטר), ולפני החלק הקטן הזה של הכותל נעמוד לשפך שיחו ועל מעקות כתי הכנסיות ועל הגנות הגבוהות שכבתי העיר נעלה לראות מרחוק את יפיו ולבכות על הריסות בית מקדשנו ושטמותה ואין איש מאתנו יודע את מדה, תכנית ותכונת המקום הזה היותר קדוש ויותר נכבד לנו, והרכה מחכמי ארה"ק בדורות הקודמים נשאו ונתנו אם החומות המקיפות את מקום המקדש הנן חומות הר הבית ומותר לגשת אליהן או חומות העזרה ואסור לנו לעמוד אצלן²). — ולכן אמרנו

[1] רמב"ם פ"ו מהלכות בית הבחירה ה"ד.

[2] הראשון בחוקרי ארה"ק הרב אישתורי הפרחי מרבה להוכיח בפרק ו' מספרו כפתור זסרח (בתוצאותנו עמוד צ"ב) בראיות נכוחות כי חומת המזרח היא חומת הר הבית יערישו ומדבריו נראה כי אחרים מרבני הדרו שהיו בזמנו הסתפקו אם מותר לנשת אליה. והרב הרדב"ז שחקר הרבה בדיני ביהמ"ק ויתן צדק לרבני הרב בעל כפ"פ שחומת המזרח היא חומת הר הבית החליט בכ"ז כי כותל המערבי שהוא חלק מהחומה הכללית המקפת את הר הבית בסאת מערב, הוא כותל חומת העזרה. (רדב"ז חלק ב' סימן תרמ"ח ותוצ"א). ולדעתו גם הכותל הדרומי של הר הבית הוא מכותלי העזרה. גם אחד מחירי עירקדשנו בזמננו האריך לפלפל בענין זה ב"המאסף" שנה ג' גליון ב' וג', ואחרי אשר סתר את דברי הרדב"ז ד"ל בדבר הכותל הדרומי, כא לירי החלטה כי הכותל המערבי הוא באמת מכותלי העזרה, והמבוא אשר בו נעמוד ונתפלל לפני הכותל הוא מקום ה"חיל" עשר אמות, ובתי המושלמים שמאחורי המבוא — העומדים בקצה "עמק הטירופין" כאשר יראה כל איש כי כמעלות ומורדות רבים נרד עדי נגיע אליהם — עומדים במקום הר הבית המערבי, וכן הביא יששמע מוקני ארץ שראו מיראי ה' שנמנעו מנשת אל הקדוש כל ימיהם משום מורא מקדש. אך כאשר נבאר הלאה את מדה הר הבית ומקום כפת הסלע יראה כל איש כי הדעה הזאת אין לה כל יסוד, והטעות הזאת באה, רק מפני כי אחינו אינם יכולים לבא בפנים הר הבית ולמדדו, ועם מדידתהעין השבו כי ממערב כפת הסלע עד החומה יש רק כמ"ו אמה, אך באמת יש ממערב הכפה עד החומה⁷⁸ מטר שהוא 156 אמה בת ו' טפחים, ומאמצע כפת הסלע עד החומה יש 104 מ. או 208 אמות.

לכאר ולתאר לפני קוראינו את מדת ותכונת המקום וצורתו, תכנית ותואר בניינו מחוץ ומבפנים ומדת ותכונת הבורות והמנהרות אשר בתחתיתו, ולהגביל את כל הדברים אשר עוד מימי הבית הראשון והשני מוצאם, הכל בדיוק ובפרטיות היותר אפשרי עפ"י הספר בית-אלמקדש או מקום המקדש בתמונתו הנכחית להאדרכל והחוקר המצוין Baurath Dr. C. Schiek אשר מאות פעמים בקר את המקום הזה וימדדו ויחקרו עד תכליתו, וגם אסף בספרו חקירות כל החוקרים והתרים שקדמוהו—בהוספות ותקונים והערות. ודרך אנג נעיר איזה הערות והארות בתכונת בנין הבית הראשון והשני.

מקומו ומראהו.

מקום המקדש מכיל היום יותר מהחלק הששי של העיר, והוא משתרע כמעט על פני כל הר המריה אחד מארבעת ההרים אשר עליהם עומדת העיר, ורק הזרוע הדרומי של ההר הנקרא בימי הבית בשם מיוחד עפל¹; ומורד ההר שבפאת מזרח—יוצאים חוצה לו, והמקום הזה הוא המקום היותר יפה בכל שמחי העיר. גבה ההר הזה מעל פני נחל קדרון העובר בינו ובין הר הזתים אשר ממולו 141 רגל, ומעל פני ים התיכון 2230 רגל. המקום הזה מוקף בפאת מזרח ודרום בחומת אבן, ובפאת מערב וצפון בבנינים. תמונתו מרובע-מתארך אשר מדת רוחותיו אינן שוות, ולו רק שתי זוויות ישרות: דרומית-מערבית וצפונית-מזרחית, והמקצוע אשר במזרחית-צפונית הוא יוצא ואשר בצפונית מערבית הוא נכנס. — באמצע המקום (בקירוב) מתנשאת רמה מרובעת המרוצפת למעלה באבנים חלקות, והיא תכיל החלק הששי של שטח כל המקום, ובאמצעה עומד בית התפלה הגדול הנודע בשם "אלסכרא" לאמר הסלע. מלבד הרמה הזאת גם כל שטח המקום לאורך חומתו המערבי מרוצף מכבר באבנים גדולות וחלקות, ומקרוב הורצף חלק המקום אשר

בין בית תפלת אלאקסע וחומתו המזרחית ועוד חלקים גדולים ממנה באבנים חלקות. עד כי ביחד יעלה שטח של המקום הזה המרוצף באבנים (מלבד הרמה בתי התפלה והמסגד) לשטח של 20000 מטר מרובעות, ובהחלק הנשאר נמועים עצי ברושי, תאנה, תות וביהוד עץ הזית ועוד, וביניהם דשא ירוק, ובשטח ממנו כמדת 4,500 מ. נמנולה סלע ההר. לארך חומת צפון ומערב מכפנים עומדים אולמים, ועל שטח הצי חומת דרום עומדים בנינים שונים המאוחדים יחד, ועל פני כלו עומדים (מלבד שני בתי תפלה הגדולים "אלסכרא" ו"אלקסא") בתי ומקומות תפלה במספר רב (אשר נכארם הלאה אחד אחד).

מדת ההר ותכונתו.

מדת המקום בצמצום אי אפשר להגבילו, יען כי בכמה מקומות לא יוכל המודד לבא עד קצהו מפני הבנינים הגבילים אותה, ועל ידי זה לא יתאימו יחד המדות השונות אשר קצבו תרים וחוקרים שונים. אולם לפי המדה הנכונה יהי ארכו — לאמר מצפון לדרום — במדה המתמצעת ביחד עם עובי החומה 482 מ. ורחבו ממזרח למערב 302 מטר, ומדת כל אחת מרוחותיו כפרטיות הוא: צדו המערבי היותר ארוך 490 מ. ולעומתו הצד המזרחי הקצר 474 מ. ולפי זה יהי ארכו במדה מתמצעת 482 מ. — צדו הצפוני היותר ארוך 321 מ. וצדו הדרומי היותר קצר 283 מ. ויהי רחבו בחשבון מתמצע 302 מ., ולפי"ז יכיל כל המקום שטח של 145,564 מ. או 145.5 העקטאר □.

המדה הזאת גדולה הרבה מהמדה שנבלו חז"ל להר הבית והיא ת"ק אמה על ת"ק אמה (1), וחז"ל חלקו על פי המדה הזאת גם את הבנינים שעמדו עליו ומרחקם איש מאחיו, ולכן לא נוכל לאמר כי תפשו את מדתו במספר מקיף, וכמו כן לא

[1] מדות סרק כי משנה אי' והאמה הנזכרת בדברי חז"ל שהוא אמה בית ישינה מסחים היא רק הצי המתר בערך.

נוכל לאמר כי המקום הנכחי נתרחב ונתארך בהתקופות המאוחרות, אחרי כי בכל רוחות החומה המקפת אותו ישנם בתחתיתם או מתחת להקרקע הנכחית אבני גזית גדולות מאד המפוצלות בקצהן ונושאות עליהן למצער חותם מלאכת הבית הישני, — ולכן אך בזאת נוכל לפשר בין המציאות והמדה הנזכרת בדחו"ל, אם נאמר כי המה כללו במדתו רק את המקום הפנוי שבו, לאמר מלבד עובי כותלי החומה המקפת אותו והאולמים הסמוכים להם. ולפי"ז תתאים המציאות עם הקבלה, כי לפי המסופר מאת יוסף בן מתתיהו (הכהן) עמדו בכל ארבע רוחות החומה מכפנים אולמים ברוחב שלשים אמה. ואם נחשוב את רוחב האולמים שכפאת מערב ומזרח שהוא שלשים אמה והמרחק שבינם והחומה בצירוף עובי החומה מצד זה ומצד זה, יגיע רחבו לשיש מאות אמה ועוד שהוא ³⁰² מטר בערך. ובארך לא חשבו חז"ל במדתם את מצודת אנטוניא או הבירה אשר אותה הוסיף המלך הורדוס בצפון הר הבית ⁸, ויסגור אותה בחומת הר הבית, וגם עד היום נכלל חלק גדול בתחום מקום המקדש. הרמה המתנשאת באמצעו; (קרובה מעט יותר לצד צפון, וביחוד לפאת מערב) בנויה מאבנים, והיא גבוה מעל קרקעיתו 4 מטר (במדה מתמצעת) ומרוצפת באבנים לבנות. רוחות הרמה אינן שוות ג"כ אישה לרעותה והן תפרדנה עוד יותר מעצם הר הבית, עד כי לה רק זווית־שוה אחת, היא זווית דרום־מערב. ומדת כל רוח ממנה בפרט הוא: צדה הדרומי היותר קצר 182 מ. הצפוני 162 מ. ויהי רחבה 147 מ. במדה מתמצעת, צד המערבי היותר ארוך 170 מ. והצד המזרחי 165 מ. ויהי ארכה 167.50 מ. בחשבון מתמצע.

[1] גם בתכנית הבית הראשון ומדתו המסופר במלכים א' ו' ב' ובדברי הימים ב' ג' נראה בעלול כי במדתו נחשב רק המקום הפנוי שבו, שאי אפשר לאמר שרוחב הבית מבחוץ לאמר עם עובי כותליו ה' עשרים אמה, כי לפי המסופר בדברי היסוד ה' עובי הכותל שש אמה, ואם נוריד י"ב אמה של עיני הכתלים מצד צפון ודרום ישאר רחבו רק ה' אמה וזה לא יתכן כאשר יבין כל איש.

[2] מלחמות היהודים ה' ה' ב'.

[3] מלחמות היהודים א' כ"א א'.

ולפי'ז תכיל הרמה כולה שטח של 24.455 מ. או 24,5 העקמאר □ 1).
 בחומה הסובבת את הרמה נראים עוד כעליל סמנים ורשומים
 ממלאכה של תקופות שונות, והיותר עתיקה שבהן היא לפי הנראה
 מימי אדריאנוס קסר, וחלק הזה של החומה מיופה ומחוזק
 בעמודי אבן קטנים אשר מהם הוסרו כליל ומהם נתרחקו בעת
 תקון החומה. — בפאת צפון ומזרח החומה יראה בשלשה מקומותי
 בשטח קצר, — סלע ההר הנחצב ישר. וגם על פני הרמה
 אצל המדרגה אשר בצפון-מערב (אצל קרקע "כפת-הרוחות") בולט
 ונראה סלע ההר. בחומת הצפון של הרמה אין כל מבוא, בחומתה
 המזרחית ישנם שני מבואים הסתומים באבנים, אך בקצה המערב של
 החומה הדרומית וכמו כן בחומתה המערבית נמצאים חדרים אחדים
 אשר בהם יגורו הכושיים שומרי החרם. והחרר המתפשט ביותר
 מתחת להרמה הוא הדרומי שבצד מערב (אצל המדרגה האמצעית)
 במקום אשר בימי הבית הי' אולי פה מבוא להחדרים שהיו מתחת
 לקרקע בית המקדש.

החומה ושעריה.

בכל רוח מהחומה הסובבת את הר הבית ישנם נדבכים עתיקים
 שרידי חומת הבית הראשון או השני כאשר נבארם אחד אחד.

חומת המזרח ומקצוע מזרחית-דרומית.

הצד הזה של החומה איננו נמשך בקו ישר אך מתעקם
 מעט, והוא נבנה בתקופות שונות. בו נמצאות אבנים עתיקות כמאר
 אשר עוד מימי הבית הראשון והשני מוצאן, והשורות העליונות שבו
 הנן מלאכת העת החדשה. עובי החומה כראשית הבנותה אי אפשר
 להגביל כעת בדיוק, ולפי הנראה לא הי' עוביה שווה בכל ארך
 הצד הזה, אך בחשבון מתמצע הגיע עביה 4—6 מטר, ואצל
 המגדלים היתה עבה יתר הרבה. החלק היותר גדול של החומה

[1] בתמונתה זאת (מלבד שניים קטנים אחרים) היתה כבר בימי נוסעי הצלב.

הישנה נמצא כהיום מתחת להקרקע הנכחי של ההר, והנדבכים
היותר תחתונים שבחלק החומה שמעל להקרקע הם ג"כ שרידי
חומת הכית השני, ונדבכים אחדים מעליהם הם מהתקונים שנעשו
בה בתקופות שונות, והחלק העליון נבנה מחדש. — האבנים
הישנות הנן כולם אבנים גדולות ויפות מאד המפוצלות בקציהן
בעובי אצבע בערך. אך הפצול הזה איננו שוה לא ברחבו ולא
בעמקו בכל האבנים ולפעמים אף לא בכל חלקי האבן¹.
במקצוע דרומית-מזרחית גבה החמה מסלע ההר
— לאמר עם חלק החומה הנמצא תחת הקרקע — עד ראש החומה
הנכחית 48,20 מ. אך גובה של 24 מ. שבו נמצאים 21 נדבכי
אבן — שהוא גובה חצי החומה — מונח תחת הקרקע הנכחית.
מעל הקרקע ישנם 14 נדבכי אבן עתיקים המקיפים גובה של
18,20 מ. ועליהם מונחים עוד 20 נדבכי אבנים קטנות ממלאכת
העת החדשה אשר גבה כלם יעלה רק 6 מ. — גבה האבנים
הישנות איננו שוה: גבה אבני הנדבך התחתון — שמתחת להקרקע
הנכחית אשר חצין הוקבעו בתוך סלע ההר למען לא תוכלנה
לזוז ממקומן 1.11 מ. , אבני הנדבך השני 1.30 מ. , השלישי
1.27 מ. , הרביעי 1.14 מ. , והחמישי 1.12 מ. , ובערך הזה גובה שאר
הנדבכים, ורק גובה אבני הנדבך השמנה ועשרים שהוא הנדבך הרביעי
מעל להקרקע הנכחית יעלה עד כדי 1.82 מ. — האבן הגדולה
הזאת מתמשכת בחומת המזרח רק מעט ובכלותה מונחות במקומה
שני נדבכי אבן. הנדבך הזה גבוה פה — במקצוע מזרחית-דרומית
אשר סלע ההר נמוך הרבה — 7 מ. מעל הקרקע, אך בחומת הדרום
אצל שער המשנה וגם אצל שער המשולש (אשר נזכיר הלאה)
הנחו הנדבך הראשון מעל הקרקע², על כי סלע ההר ילך הלוך

[1] אחדים מהחוקרים אבן לחשב את השנוי הזה בפצולי האבנים לשנוי
תקופת הבנין. אך החכם ד"ר שוק משער כי עיקר השנוי הזה נעשה רק במקרה ורק
לפעמים נעשה זה בכונה לפי נטיית קו החומה או לפי תמונת האבן, לאמר, בהאבנים
אשר כל צד החצון שלהם הוקצה והוחלק יפה הפצול איננו עמוק הרבה.

Socketlage (2)

וגבוה לפאת מערב. והוא הולך וגבוה באופן חזק כל
כר עד כי הצד התחתון מקצה המערבי של האבן הגדולה שבנדבך
החמשי (ארכו 6 מטר) הגבוה במקצוע מזרחית-דרומית 5,96 מ. מעל
הקרקע, קבוע מעט בסלע ההר, והנדבך הששה עשר הגבוה
בראשיתו 17,80 מ. מסלע ההר יפגע אחרי עבור ארך של 15 מ.
בסלע ההר, ובערך זה הולך ההר הלוך וגבוה לפאת מערב, אולם
בצד צפון עליית ההר קלה הרבה יתר. — האבן הפנה אשר בהנדבך
הרביעי שמעל להקרקע הנכחית ארוכה קרוב לשבעה מטר, והיא
אחת מחאכנים היותר ארוכות בכל חומת הר הבית.

מגרת¹ (הנדבכים של הצד הזה ביחוד בחלקו הישן חזקה
מאד. כל נדבך קבוע לפניו מהנדבך שלמטה הימנו משמנה עד
עשרה סענטימטר, למען יגדל ע"ז חוזק החומה הגבוהה פה במאד
לרגלי נמיכת סלע ההר, אולם בצד הדרום אשר אותה לא
הוצרכו להגביה כ"כ, מאשר כי סלע ההר הולך הלוך וגבוה כאשר
הזכרנו, קבועים רק הנדבכים התחתונים במגרעת חזקה כזאת,
והנדבכים העליונים נגרעים רק 3—4 מילימטר.

תגליות קטנות אחדות.

בצפון קצה אבן היסוד חצוב בסלע ההר חור או חריץ
העמוק 0,60 מ. וכמו כן רחבו. והוא נעשה בל"ס למען הכנים
בו את הטרטון² אשר על ידו יכלו להביא את אבן היסוד
ואת האבן אשר הונח עליו — במקומם הנכון.

לארך החומה על סלע ההר צבור תל עפר בגובה 3 מ. ובו
נמצאו שכרי חרסית שרופים הרבה מאד. בין הצבור הזה והחומה יש
רק ריוח של 0,30 מ. (בערך), והריוח הזה הולך ונמוך לצד החומה,
ובו נמצאים רסיסי אבנים רבים, ולפי הנראה הי' הצבור הזה בעת

[1] מלבנים א"י וי, ר"ל ההעקה של כל נדבך ונדבך לפניו החומה כנהוג בבניני
המבצרים והמצודות, ובלשון אשכנז Böschung ובוה נבין את הוראת הכתוב כמ"א שם :
היגיע התחוננה חמש באמה רחבה והתיכונה שש באמה רחבה והשלישית שבע באמה
רחבה כי מגרעות נתן לבית סביב חוצה.

[2] Hebel וכן הוא במנחות ס"ו.

בנין החומה, ומאשר כי רבים משברי החרסית הנמצאים בצבור העפר הם מזמן מאוחר, לכן אבה המהנדס האנגלי ווילסאן לשער כי החלק הזה של החומה איננו קדום במאד, אך השערת שוא היא, כי בנין חומה גבוה וכצורה מאבני ענק גדולות כאלה דורש כי יהי לפני החומה מקום רחב ידים להעובדים ולהנחת השרטונים ושאר מכשירי תכנין — לא ריוח של 1 רגל או 0.30 מ. ובקצהו תל עפר היורד ישר — ולוא הי' תל כזה אז בל"ם היו מפנים אותו מפה. — ולכן אין ספק כי התל או הצבור נצבר בעת בנות החומה ע"י העפר שהשליכו מעל החומה בפנות אחד המקומות שבפנים הר הכית. וכמובן נמלא הריוח שבנינו ובין החומה בריסי אבנים שנפלו בעת בנין החומה.

במרחק 1 מ. מאבן היסוד שבמקצוע מזרחית-דרומית נמצא בסלע החר חור מרובע הרחב 0.30 מ. וכמו כן עמקו ובו עמד כד מלא עפר. אם היתה תעודת הכד הזה לשתיה להפועלים בעת עבודתם והוא העמד בהחור למען יעמוד נכון ולא יפול, או אם תעודתו היתה לצור בו גליונים ותעודות לזכרון לדור אחרון — לא יוכל איש להגיד. ואפשר ג"כ לאמר כי החור נעשה בתחלה להעמדת סוללת הכנאים (1) והכד הוקבע בהחור בזמן מאוחר, ויוכל היות כי לוא הפרו על פני כל ארך החומה אז היו מוצאים חורים רבים כאלה.

בהנדבכים התחתונים שמתחת להקרקע הנכחית שבמאת מזרח-דרום החומה כתובים אותיות צוריות (2) בצבע אדום, והדבר

(1) ריסטונג.

(2) האותיות האלו כתובים (ומהם חרותים היתה שמוחה) באבנים רבות בנדבכים שונים, ולפעמים אותיות אחרים על אבן אחת. והנה מכל העתקות שנעשו בעמל רב וכפי האפשרי לא יכלו חוקרי הלשון לגלות את תוכנם. רק זאת נדע ברור כי בהם יש סמני המספר ואותיות שונים מכתב הצור, אך גם אותיות מאלה אשר לא נודעו עוד בהא"ב הצורי, וגם אותיות וסמנים ידועים של הכנאים וחוצבי האבן ואותיות וסמנים כאלה נמצאו בחורבות ישנות — או באבנים ישנות שהוקבעו בכנינים בזמן מאוחר בצדן — ומקומות אחרים בסוריא.

הזה יוכיח ג"כ כי הנדבכים האלה הם שרידי בנין המלך שלמה אשר הביא גם בונים מצור למלאכת הבית ¹.

מפה והלאה עד "שער הזהב" יורד סלע ההר לאורך החומה הלוך ונמוך עד כדי 2 מ. ומהשער והלאה תחזק עוד ירדתו, עד כי במרחק 105 מ. לצפונו שוח גובה הסלע להגובה שבמקצוע דרומית-מזרחית. אולם מפה עד קצה מזרחית-צפונית של הר הבית יחל סלע ההר להלך הלוך ו עולה עד כי במרחק קצר לאמר בארך של 46 מטר עלה כבר הסלע גובה של 16,80 מ. ומפה והלאה עד "שער האריות" יעלה סלע ההר גובה של עוד 19 מ. והדבר הזה מראה בעליל כי בחלק צפונית-מזרחית של הר הבית הי' בעת הבנות החומה עסק אשר תוצאותיו היו בנחל קדרון², ופה בהעמק היתה גבוה חומת הר הבית מסלע ההר עד כדי חמשים מטר.

מגדל המקצוע.

במרחק 20,75 מ. ממקצוע מזרחית-דרומית החומה נראה כי החומה נשקעת ישר לפנים בעומק של 0,25 מ. והנדבכים העליונים הם מלאכת העת החדשה. ומה נוכל לשער כי פה כלה המגדל שהי' בימי הבית במקצוע זה. עקבות המגדל הזה אינם ניכרים מבחוץ מאומה, אך בפנים הר הבית תחת מקום-התפלה הנקרא אצל המושלטים "מקום תפלת המלך דוד" נראים עוד שרידים קטנים ממנו³, ועל פיהם נוכל להעריך כמעט בהחלט את מדתו באופן זה: ארכו מצפון לדרום 21 מ. ורחבו ממזרח למערב 17 מ. והמדות האלו מתאימות כמעט עם מדות המגדל אשר בהר ציון בפנים העיר (אצל שער יפו) הנקרא בפי המסורה

¹ מלכים א' ה' ל"ב.

² את שם העמק הזה בימי הבית הראשון והשני נבאר במאמר מיוחד בהחוברת

הזאת או באחת החוברות הבאות.

³ נוסעים מבני העמים אשר בקרו את ארה"ק עיד בימי הקשר קונסטיטנטיין

מזכירים את המגדל הזה.

"מגדל דוד". שניהם הם רק קוביאות אטומות הנבנות מאבני גזית גדולות מאד אשר עליהן עמדו מכפלות אחדים בעלי חדריסרבים. כשלשה מטר מפה לפאת צפון יוצאות אבני הנדבך הרביעי שמעל הקרקע — משורת החומה. אחדים מהחוקרים אבו לשער כי פה הי' בנוי גשר, אך המהנדס וואררען חפר במקומות שונים במזרח האבנים היוצאות, למצא את הרגל אשר עליו הי' נשען הצד השני של הגשר ולא מצא. ולכן נוכל להחליט כי האבנים האלה הם רק שרידי אבן שדרה אשר יצא מחוץ לחומה; וקרקעיתה הי' בגובה אחד עם מפתני השערים שבצד הדרום. — בעובי החומה בפנים הר הבית יש פה תא קטן המשתרע בגובה שני נדבכים ומכוסה מלמעלה באבן גדולה, וכתה הוא מטולא מכפנים ומבחוץ באבנים קטנות, ולא נשאר בו רק סדק קטן אשר נכחו יבקיע אור ואשר על ידו נכירה. מעל האכסדרה הנזכרת — אשר מהחרר הזה יצאו אליה — היו לפני שני פתחים בגובה שני נדבכים ויותר מקורים במשקופים, אך בעת תקון החומה סותמו באבנים מבנין הישן ומעליהם קבעו גם אבנים קטנות, ואף רשומם לא ניכר עוד.

במרחק 1 מ. בערך לצפון האכסדרה נראה בשני נדבכי האבן אשר מעל הקרקע הנוכחית כעין הריץ. והחריץ הזה נראה גם בחלק מהחומה שמתחת להקרקע בשלשת הנדבכים הקרובים לסלע ההר, וכנראה נמשך עד סלע ההר. גם הנחת הנדבכים פה איננו במשטר ישר ובסדר נכון; ומזה נראה בעליל כי מתחלה היתה תמונת החומה ותכונתה משונה פה מאשר היא עתה, וכנראה היתה לפני יוצאת מחוץ להשורה, ולכן נוכל לשער כי פה היה בימי הבית הראשון, "ישער הסוסים" (1) אשר נכחו באו לבית המלך, ולפי זה הי' הוא באמצע בין המגדל הנזכר ובין מקצוע מזרחית-דרומית של חומת בית המקדש בימי שלמה.

מפה עד "ישער הקטן" הסתום כאבנים אשר בקרבת "ישער

[1] רהיב כינ מ"ו.

וזהב" — בנויה כל החומה שמעל הקרקע מאבנים חלקות רק קטנות ואינן מפוצלות, ובהחלט אינן מזמן הבית השני, אך בינות לאבנים האלה מונחים בישי מקומות (בגובה שאיננו שווה ובכל אחד מהם טור) עמודי שיש הבולטים איזה אצבעות משורת החומה, והם כנראה שרידי העמודים שעמדו אצל השערים, וזה נראה לנו לדעת כי חלק הזה של החומה נתקן בזמן מאוחר, אולם תכונת החומה בהמקום הזה מתחת להקרקע אי אפשר לגלות.

שער קטן סתום.

במרחק 50 מ. מפה (שהוא 75.50 ממקצוע מזרחית-דרומית) יש שער קטן הסתום באבנים קטנות. לפני שנים מספר פתחו זאת השער הזה ויחפרו בתחתיתו, אך לא מצאו כל דבר מענין¹. זולתי כי מכפנים לארך החומה הולך מכוא צר ומאחרי חומה אחרת. עובי החומה החצויה 2.80 מ. ונכנתה מחדש, ועובי שתי החומות ביחד עם הריח שביניהן יעלה כד בכד עם עובי הראשי של החומה, אך לא נוכל להחליט דבר ברור על אדות תכונת השער הזה ותעודתו, כי מפני קושי הוצאת העפר והחוצאה הרבה הכרוכה בעקבותיו לא פנו אותו כליל וגם לא חפרו די.

[1] הרב אישתרוי הפנהו ז"ל הושב את השער הקטן הזה אשר בזמנו הוא סתום באבני גזית — לשער שושן, וזה לשונו בסיק ו' מספרו "בסתור ופרח" (בתוצאותו עמוד צ"ב): "עוד היום נזכר 'שער שושן' למזרח והוא סגור אבני גזית, ואם חלק זה הותל לשלשה חלקים יהיה זה הסתם כהלק הראשון מצד קרן מזרחית-דרומית". ובסוף (עמוד צ"ג) הוא אומר: "ולצפון הפתח הסגור אשר במזרח שאמרנו עליו שהיא שער שושן כמשהו קשתו יש בכותלו שני שערים גבוהים מאד בכיפות מחין ודלתותיהם ברזל והם פנורים לעולם, וקרוין להם ההמון שערי רחמים". אולם כעת כאשר ירוע לנו תכונת השער הזה מכפנים, אי אפשר לאמר שהו"ס "שער שושן" שהוא ה"שער הרשי והיחידו בחומת המזרח של הר הבית, והרב ז"ל הוכיח לבא להחלטה הזאת מאשר כי לא רצה לסתור את המסורה אשר קראה את השער הגדול שבצד הזה בשם "שערי רחמים", וגם הוא היה הראשון אשר מצא לה ביאור וסמך בהשערים המזכרים באסכת סיפורו יע"ש, אך כבר העירונו בהעדותנו לספרו וגם להלן עמוד 15 את חולשת המסורה הזאת, וכי השער הגדול עומד במקום "שער שושן".

מעל השער הזה יוצא מהנדבך השביעי שמעל להקרקע עמוד
עגול הקבוע מ א ו זן. הוא מכיל בהקיסו 0,65 מטר. ויוצא משורת
החומה ¹ מ. ויותר. העמוד הזה יוצא גם מחוץ להחומה מבפנים
(ושם הוא גבוה ² מ. מקרקע הר הכית). והוא נראה בהתקרה
הקטנה הסמוכה להחומה. להתקרה הזאת יקראו המושלימים "זיאר" ³
לאמר מקום בקורת פ ל ה ואת העמוד בשם "עמוד מחמד",
כי לפי הגדתם ישב מחמד ביום הדין האחרון הגדול והנורא על
העמוד הזה לשפט את כל בשר ¹. העמוד הזה נקבע בל"ס בעת
בנין החומה החדשה. וכנראה נמצא כאחת המערות אשר
במקום המקדש .

במרחק ⁴ מ. לצפון השער הזה קבוע בהנדבך הראשון שמעל
הקרקע אחת מאבנים הגדולות שבחומת הר הבית, ואחרי עבור עוד
³⁸ מ. יש בהחומה הנוכחית — אשר היא מלאכת העת החדשה —
בקיע או חריץ, אך עד היום לא עלה בידי החוקרים לחפר ולדעת
אם הוא יורד גם בחלק הישן של החומה שמתחת להקרקע.

שער קטן שני סתום.

הלאה לפאת צפון (רחוק ²⁹⁷ מ. ממקצוע מזרחית-דרומית
או ¹⁸ מ. לדרום שער הזהב) נמצא עוד שער קטן הסתום
באבנים. אך כנראה הי' לו יחס וחכור עם השער הזהב
אשר בקרבתו. אך על השאלה מדוע הנהו רחוק כל כך ממנו
נוכל רק להשיב כי כמח כלה מבפנים אצל השער הזה סתח של
איזה בנין גדול, וירחיקוהו במכוון מהשער הראשי למען יוכלו
היוצאים לצאת ישר נכחו. — אצל השער הקטן הזה יש אבן
חלולה אשר תמונתה מזוהה מאד, ולא נוכל למצא בה כל תעודה
אחרת זולתי כי היא נמלאה מבפנים במים למען יוכלו העוברים

[¹ הסופר הערבי קיאמעל ערדין יקרא את המקום הזה בשם בית אלמקדש]

והוא יעמר את ההגדה הזאת בסדר המשפט לאמר : כי ביום המשפט האחרון
יבוא ד' בחיך עז הענן וסבוביו מלאכיו עושי רצונו וכל היצורים כלם יקומו מקבריהם
ועל כל שער אחד משערות בשרם יעמדו מאה נרות דולקות, והשרפים יעמדו על
הומת מקים המקדש ויריעו כחוצרות התרועה אשר בידם.

ושבים לשמות. במשקוף של השער הזה מסותחים עגולים ומכועות המסוככים ומסולסלים יחד והמה ממולאים בצבע אדום. ולדעת החוקר החכם "סעפף" הי' השער הקטן הזה עוד בימי נוסעי הצלב וגם אז נחשב לשער ישן. — מסה עד השער הזהב יוצאים וכולמים מעל הקרקע הנוכחית ארכעה נדבכי אבני ישנים אשר אבניהם גדולות וחלקות.

שערי רהמים או שער הזהב.

השער הזה רחוק 315,50 מטר ממקצוע מזרחית-דרומית החומה, והוא יוצא כעת—ביחד עם חומתו המזרחית—1,60 מ. משורת החומה. מפני קברי המושלימים אשר אצלו וכסכינותיו לא יכלו עד היום לחסר מתחתיתו ולגלות את תכונת חלק החומה אשר מתחת להקרקע בהמקום הזה. אך מאשר כי אבני המזוזות והמשקוף שבשער הזה לפנים מהחומה גדולות מאד, לכן נוכל לחלטים כי גם הוא — לאמר חלק החומה שמתחת להקרקע — בנוי מאבני נזית גדולות כאלה.

השער הזה אשר הנהו סגור באבנים זה זמן רב הוא השער היותר יפה בהחומה הנוכחית של הר הבית, וכל הנוסעים והתרים מהזמן היותר קדום יפליאו לתאר ולצייר את תכונתו והדר פתוחי אבניו וציוריהן. אך אנחנו נסתפק להודיע בקצרה את תמונתו ותכונתו והשתלשלותן. — בשם "שער הזהב" קוראים לו הלועזים ובשם הזה קראו לו הנוצרים עוד בזמן קדום¹, הערבים יקראו לו "באב'עד-ב'א'א'ר'א" לאמר "שער העתי" על כי נסתח רק לעתים ידועות², וכרכים משערי היחרם" הנהו גם הוא

[1] טעם השם הזה ומקורו אי אפשר להניד בהחלט, כי הוא משתנה אצל כל התרים והנוסעים.

[2] ע"ד טעם סגירת השער הזה והזמן שבו נסגר יספרו סיפורים ערבים אחרים (משנת 1495) כי הכלוף "עמר איבן קאתאב" צוה עוד לסגור את השער הזה, והוא יסתח רק בעת אשר יהי' סוף העולם וקץ כל בשר. והסיפור הערבי "מאג'אר-עדי-דין" יספר כי לכן נסגר השער הזה למען יהיו היחרם והעיר יותר בטוחים מלכידה וכבוש. ולהם הנדות שונות על אדות ערך ומעלת השער הזה ופתחיו.

שער כפול, לאמר: בעל שני פתחים. להפתח הצפוני יקראו הערכים "באב את-תאבא" (שער התשובה), ולהדרומי "באב אלרחמה" (שערי רחמים), ובהשם האחרון הזה, לאמר "שערי רחמים" (1)

[1] נוסעים אחדים מהמאה האחרונה לאלף החמשי קוראים נ"כ את השערים האלה בשם "שערי רחמים", ומהם מספרים כי יושבי ירושלים התפללו תפלות על הר התיים כנגדם. וגם הראשון בחוקרי ארה"ק הרב אישטורי הפרחי בעל "כפתור ופרח" מביא נ"כ את המסרה הזאת. ובפרק ו' (עמוד צ"ג מתוצאותנו) הוא אומר: ולצפון הפתח הסגור אשר במזרח (ראה למעלה עמוד 12 בהערה) שאמרנו עליו שהוא שער שושן כמטתו קשת יש בכותלו שני שערים גבוהים מאד בכיפות מחוץ יודלתיותיהם גדול והם סגורים לעולם וקורין להם הַסוּן "שערי רחמים" והישמעאלים הורגלו בזה וקורין להם "באב אלרחמה" ומסתברא שהם אותם שני השערים שעשה שלמה לנמול חסדים אחד לחתנים ואחד לאבלים וסגורים. וכמ' שנזכר מסכת סופרים פ"ב רבי אליעזר בן הורקנוס אומר ראה שלמה יבח של נמולו חסדים ובנה להם לישראל שני שערים אחד לחתנים ואחד לאבלים ומונדיהם בשבת היו מתקבצים יושבי ירושלים ועולין להר הבית ויושבין בין שני שערים יהללו כדי לנמול חסדים זה לזה, ושמא לזה קורין להם קצת "שערי רחמים". ובעקבותיו הלכו כל החרים והנוסעים מאחינו והרב ר' גרשון איש שקרטילה מביא בספרו יחוס הצדיקים (עמוד קמ"ד מתוצאותנו) נ"כ למוד לאמר אצל שערי הרחמים. — אולם כבר העירונו בהערותנו לספר "כפתור ופרח" (עמוד צ"ד מתוצאותנו) כי המסרה הקדומה הזאת לא תוכל לעמוד בפני הבקרת מסני חטעמים האלו: א) בחומת המזרח לא היו רק שער אחד הוא "שער המזרח" או "שער שושן" כמבואר במסכת מדות (פרק א' משנה ג'). וגם הסופר יוסף בן מתתיהו הפהן אשר תאר את תכונת המקדש והר הבית ושעריו בפרטיות, ומנה בחומת המערב של הר הבית שלשה שערים צדדיים אשר לא נמנו במסכת מדות, לא חשב בחומת המזרח רק "שער שושן", ובמסכת סופרים ובפדריא נאמר מפורש כי שני שערים תיקנו בהר הבית לשמחת חתנים ולנאום אפלים ומנוחים. ב) בעון המסופר במסכת סופרים נזכר גם במדות (פ"ב מ"ב) וז"ל: כל הנכנסים להר הבית נכנסים דרך ימין (הם שני "שערי חולדה" אשר היו בדרום) ומקיסין ויוצאין דרך שמאל, הוין ממי שארעו דבר שהוא מקיף לשמאל וכו'. מה לך מקיף לשמאל וכו' השוכן בבית הזה יבחרך וכו'. ומה נראה כי השערים הנזכרים במסכת סופרים היו בדרום, ושם היו באמת מקום רחב ודים לאספת אנשים רבים. ולכן אין כל ספק אצלנו כי השם "שערי רחמים" של השערים האלה הוא רק חרנום מהשם הערכי "באב אלרחמה" על כי לפי אמונתם המתפלל בבית התפלה אשר אצלו מבפנים תקובל ברחמים. והשם המושך "שערי רחמים" הרווח באמת לשערי השמים משך את לבות יושבי ירושלים להבר תפלות מיוחדות להתפלל אצלם וכנגדם ולחשוף מקורם במסכת סופרים הנו,

קראו כל התרים והנוסעים מאחינו להשער כלו.

ע"ד קדמות זמן בנינו יפרדו החוקרים והתרים בדעותיהם; מהם לא ימנעו מלהקדים את בנינו לימי המלך הורדוס או גם לאחד המלכים שהיו לפניו, ומהם ייחסו אותו להקסרים יוסטיניאן או קונסטנטיין, ויש אשר יאחרו זמן בנינו לתקופת ממשלת הערבים. אך דעת רובם נוטה כי מלאכתו היא מימי ממשלת ביזאנץ, והנה כבד מאד להחליט איזה מהדעות האלה על אדני האמת המטנעה, אך זאת נוכל להגיד בטח כי בכל אחת מהן יש קורט של אמת, לאמר: עצם בנין השער הוא קדום מאד, אך במשך הזמן נחרב ונתקן פעמים רבות; ולכן נראים בו סגנון הבנין של כל התקופות הנזכרות, וסמניהן. כמעט אין כל ספק כי עוד בימי הבית הראשון היה פה שער, וכנראה השער הנקרא בשם שער המפקד¹). וככל שערי הר הבית אז לא הי' גם לו בית-שער² לאמר שלא יצא מחוץ לשורת החומה. אך בימי החשמונאים כאשר נעשתה חומת הר הבית גם למבצר נגד צר ואויב, בנו לפניו מגדל קטן לחזק ולהגן על השער העקרי. ובימי הבית השני נקרא השער הזה בשם שער שושן על שם צורת שושן הבירה אשר היתה חרותה עליו³). אך כחרבן הבית השני נחרבו חלקים אחדים ממנו, וכמראה הנוכחי כמו שהוא לפנינו הנהו מימי ממשלת ביזאנץ והערבים. ורק נדבכים עליונים ועוד איזה חלקים מבנינו הם מזמן יותר מאוחר. ונתוח פתוחיו וציוריו מראים לנו בעליל כי הביצאנטיים לא כלו את המלאכה כליל.

אורך בית השער מבחוץ 24,60 מ. ורחבו 17,25 מ. ומכפנים הוא רחב רק 11,50 מ. כי כותלי הדרום והצפון של בית השער מקיפים שטח של 5,75 מ. (הצפוני 3 מ. והדרומי 2,75 מ.). גם העמודים המרובעים אשר בצדדי הפתחים ובאמצעיתו יגרעו

[1] נחמיי נ"ו, ל"א.

[2] הריח שבין הפתחים החצונים והפנימים בשערי המבצרים והמגדלים (ערובין ע"ה).

[3] מדות ס"א מ"ג.

מרחבו שטח של 2,10 מ. ולפיז' יהי רחב הקשת של כל אחד מפתחיו רק 4,70 מ. 1. — כותלו המזרחי עב ג"כ 3,60 מ. (אך מבחוץ הוא נחפה בחפוי חדיש) ועובי הכתלים האלה מראים לנו לדעת כי בנינם קדום מימי ממשלת ביצאנין ואף מזמן הרומאים. ומלבד זאת נראים בבית השער הפנימי אבנים גדולות וישנות כאלה אשר בלי ספק מימי הבית מוצאן 2) ואולי עוד מימי בנין שלמה.

כותלי בית השער הפנימי מיופים ומחוזקים מכפנים ומבחוץ ע"י מזוזות מרובעות בולטות שרחבן 1,25 מ. ועובן 0,35 מ. שטחי המזוזות האלה מפוארים בפתוחים יפים שסגנונם מ"זר לעין בוחנת. — מעל כתורות העמודים שמכפנים ומבחוץ תסוב מסגרת אבן המיופה בפטורי ציצים ופרחים יפים מדהיבי עין (מבחוץ לא נגמר גם פה מלאכת הפתוח). אך ישני הזמן לא חס על הפתוחים היפים והנהדרים האלו ורבים מחלקיהם השקועים נמלאו באבק ועשב.

הלל השער נפרד לשני פתחים ע"י שני עמודים חזקים, ומשני צדדיהם במזרח ובמערב מהוברים מזוזות רבועות וחצאי עמודים, (ובאופן הזה חלוקים כל שערי הר הבית הכפולים). העמודים הנזכרים הם מאבן אחת אשר הקפס יכול 1 מ. (בערך) וגבהם יחד עם כותרותיהם (הגבה 1 מ.) 8,30 מ. ומצביונם והדרם לא נגרע מאומה. בסיסי העמודים הם אבנים שמוחות ובקציהם טפותהים כעין טבעות. — חלקם האמצעי (כלי הכיתרות והבסיס) חלקים כמאד ומאמצע גבהם ולמעלה הם חולכים ומתקצרים במדה ישרה, ובראית העין מכלי מדידה מדויקת לא נראה כאמצעם שום בליטה. הכותרות בולטים הרבה עד כי יש

1) אם נניסוף למדת הפתח הנכחי שטח של 0,25 מ. שנרענו ממנו ע"י העמוד הנשען להמזוזה שהוא בליס מלאכה מאוחרת. יהי רחוב הפתח 4,95 מ. זהו שיה בקירוב למדת עשר אמות בנות ד' טפחים. וכן הו' באמת רחוב הפתח של שערי הר הבית כמפורש בפסכת מדות ס"ב מ"ג.

2) גם בהמאה ה"יב למספר הנהוג חשבו תרי' ארתיק את בנין השער הזה לעתיק מאד.

בהם מקום די למצב ארבעת הקשתות ופתוחם וגלופם וקשוטם יפים מאד והסגנון מיוחד שאיננו מורגל ומלאכתם ופתוחם נספלא ומזרז מאד ואיננו דומה כלל לפתוח של הקורינתיים או האינניים, והגדת הערבים תספר כי העמודים האלה הם מעשי ידי השדים ואותם הביאה מלכת שבא מנחה למלך שלמה.

הכותלים הצדדיים לאמיר הצפוני והדרומי של בית השער החצוני אם נתבונן עליהם מבחוץ וגמנה את חלקיהם מלמטה למעלה יכילו ראשונה חמשה נדבכי אבן המקיפים יחד גובה של 5,30 מ. — ואם כי האבנים האלה אינן מפוצלות בקציהן, ככ"ז נראה בעליל כי גם הן מימי הבית מוצאן, כי הנה מונחות בשוה עם הנדבכים שבחלק הבנין העתיק אשר בלי ספק עוד מימי הבית מוצאו. ומעל חמשה הנדבכים האלה קבוע נדבך אחר הגבוה 1 מ. ובו חצוב קרקע הכותרות שמעל להמזוזות. מעליו מונה נדבך אחר הגבוה 1,30 מ. וע"י פתוחיו ומקלעותיו נה"י הוא להמסגרת הראשי המעטרת את השער, (אך כאשר אמרנו מלאכת הפתוח של הצד החצון לא נגמרה כליל). ועליו קבוע עוד נדבך אבנים ישנות הגבוה 1 מ. ומעליו ארבעה נדבכים של אבנים קטנות מאד, וגובה כלם יעלה 2,60 מ. ומעליהם קבוע הנדבך העליון שהוא הסוגר לכל הפתוחים, נכחו 0,80 מ. והוא בולט הרבה, ולפי"ז גובה השער מכחין 12 מ. — גג בית השער מכוסה באבנים שמוחות, עד כי הוא כעין אצטבא שמוחה היורדת מעט בשפוע לצד ימין ושמאל, ורק נדבך אחד מאבנים חדשות יקיף אותה מבחוץ. — במזרח השער מבפנים עומד עוד עמוד מרובע ישן גבוה 5,50 מ. ובו יש מעלות לעלות על הגג ועליו חדר קטן (1) וסביבו עומדות אבנים קטנות כמרחק קטן כבכל מגדלי המבצרים.

בהכותל המזרחי תראה כל עין בוחנת ג"כ סגנונים ורשומים

(1) הנוסעים משנת 1480 יספרו כי בימיהם ה"י המנדל שמעל השער הרבו ומה נראה כי הם על השער הישן עמדה עליהן.

של ארבע תקופות שונות. החלק היותר ישן בהכולל הזה הוא מוזות הפתחים, אבניהם חלקות. רחב כל אחת מהן 2 מ. בערך, גבהם 1 מ. וארכם מעט יותר ועליהם קבועים כותרות המפותחים יפה בסגנון קורינטי, ומעליהם שני קשתות בעלי חוליות, (לפנים תמכו העמודים את הקשתות האלה באמצעם, אך הם נקברו מבינות לאבנים אשר בהן סתמו את הפתחים). בהכותלים הסותמים את הפתחים נמצאים ארבעה משקעות שאינם עמוקים. השנים התחתונים דומים לחלונות, ובכל אחד מהם יש סדק גבוה וקצר כעין חורי-יריה, והעליונים הם מרובעים ותעודתם היתה לחריטה של כתובות, אך לא נחרת בהם כל מאומה. — מעל כל החלקים הנזכרים יתנשא החלק העליון של פני השער בגובה של 6.80 מ. והוא בנוי מאבנים יותר קטנות המשוונים ג"כ באופן סתומם. בהחלק העליון הזה יש רק שני חורי-יריה אשר מלמעלה ומלמטה הם עגולים ככדור. בינות להחורים האלה רק משוך יותר למעלה מפותח שלמי' עגול גדול אשר מדת קוטר הוא 2.40 מ. ובאמצעו בולט כעין הכדור, ומשני עבריו קבועים ג"כ לוחות אבן לחריטת כתובות שלא הוחרתו עד היום. ומעליו קבועים עוד חמשה שלמים קטנים הבולטים רק איזה אצבעות, ובאמצע האבנים העומדות בראש בית השער, עומד כותרת של עמוד ממלאכת הקורינטיים אשר קביעתו פה אין לו כל סגנון ויסוד. — התמונה הזאת של החומה תוכיח למדי כי על פני השער הישן נבנה פנים חדשות בימי אדריאנוס קסר, ובימי הקסר יוסטיניאן נתחזק ונתחדש חלקו העליון, ונוסעי הצלב ואח"כ הערבים עשו בו תקונים שונים, והאחרונים סתמו את שעריו, אולם הבנין העקרי של השער מכפנים הוא כטח מימי הבית. וזה האות כי בהמזוזות המרובעות שבמזרח בית השער הפנימי קבועות אבני בזית גדולות ומפוצלות אשר ארך כל אחת מהן 5 מ. ובערך הזה רחבן ונבהן (אשר בלי' מעת הנחתן לא הוזזו ממקומי) והנן מקיפות

שמח של ס' מ. ועליהן היו מונחים לפני משקפים חזקים ואדירים¹ אשר נתפוצצו בחורבן הבית, ובמקומן הוקבעו — בעת תקון החומה — יותר קמנים מהם וג"כ יותר למעלה ע"י הגדלת גובה המזוזה במתרים אחרים, (ובערך זה הוגכה ג"כ קרקע השער), וגם כל יתר חלקי השער מבפנים הם עתיקים, רק הוגכהו ותוקנו. המזוזה האמצעיות שבמזוזה ומערב השער מצומדות מבפנים ומבחוץ כחצאי עמודים.

גם פני המערב של השער — בפנים הר הבית — נצמד בעת התקון פנים חדשות למען יהי להבנין סגנון ושעם העת הזאת. ומאשר כי החלק החדש נמוך ממקומו ע"י רעש הארץ או איזה מקרה אחר; לכן הוסיפו בזמן מאוחר תמוכות² אבן בשני צדדי השער אצל פתחיו וגם הקשתות תומכו בקשתות פנימיות, ועי"ז קוצר רוחב הפתחים. אך הזמן הוכיח כי אין כח בידי התמוכות להחזיק את בית השער הזה אשר בנינו מורכב מתקופות שונות, ולכן סתמו את הלל שני פתחיו, זולתי מכוא קסן. ומאשר כי עי"ז אכר בית השער הזה את תעורתו לכן סתמו גם את הפתחים שבמזרח השער — (אך יוכל היות כי המה סתמו קודם לזה). ואחרי אשר חללו לצאת ולכנס דרך השער הזה, השתמשו בפנימיותו ללבוך ולשרוף את הלכנים בעלי צבעים אשר בהם ייפו את הבנינים, ואנכי בעצמי ראיתי — יאמר דר. שיק — עוד את התנור. ולפני השער המערבי בנו מסגד קטן בעד העובדים כהלבוך למען יתחזק על ידו צד אחד מהשער, וכצדו השני בנו כותל חדש וביניהם מלאו עפר, עד כי חצי הבנין היו נראה כמו קבור באדמה. אולם בהתקונים האחרונים שנעשו בהי"ה בסקודת הדר השולטאן יר"ה הרסו את בית המסגד ואת הכותל הנזכר זיפנו את העפר, וכל החלקים הנוטים לנפול תוקנו וגם שני קשתות נבנו לתמוך את שני צדדי השער עד כי עוד הפעם

[1] כמעט כל שני הר הבית היו בעלי זווית ישראל המקורים במשקפיהם ורק בהתקונים המאוחרים הוקבעו במקומם קשתות.

יראה גם מכפנים הדרו ותפארתו¹).

בכותל הדרום של בית השער בהשליש האחרון שלצד מזרח יש פתח רחב וגבוה, ולפניו היה כנראה אולם מקורה אשר השתרע לצד דרום לארך חומת המזרח במרחק 18 מטר עד הישער הקטן הסתום אשר הזכרנו למעלה או בית להשוער בינות לשני הישערים) וההשערה האחרונה נוסדת יותר.

על השאלה מי הי' הבונה של השער היפה והנהדר הזה, נוכל להשיב כי מכל האמור על אדות תכונת בנינו יפיוסנגנון שתוחיו נראה בעליל כי לא מאיש אחד ואף לא בזמן אחד נבנה, רק אנשים שונים ובזמנים שונים — מהזמן היותר קדום עד ימינו אלה — עסקו בבנינו, תקונו ושכלולו, וכלם יחד נתנו לו את צורתו הנכחית.

המלך שלמה אשר הקיף את הר הבית בחומה בצורה הי הראשון בכוני השער הזה, והמוזות הגדולות והמצוקות, העמודים הגדולים והנפלאים, וגם חומת בית הישער הפנימי והמוזות הרבועות אשר בפנים — מזמנו מוצאם. הישערים לא יצאו אז מאומה משורת החומה ומפתניהם שככו אז נמוכים במתרים אחדים מהמפתנים הנכחים, ובעובי החומה הי' אז מדרגה אשו נכחה עלו על גג השער והחומה, כחרבן הבית הראשון נחרב חלקו העליון וכיחוד נותצו משקפיו. החשמונאים תקנו אותו ויסתמוהו באבנים ויעשוהו למצודה². המלך הורדוס פתח את השער הזה שנית וישכללהו וישב לו את הדרו וכבודו הראשון. ומאשר כי נצבר בחשער הזה מכפנים ומכחיון עפר ואבק הרבה, לכן נאלצו להגביה את מפתניו ומוזותיו, ועליהם הניחו משקפים חדישים (אולי הם הם המשקפים הנראים עד היום מכפנים) וגם חומת בית הישער הפנימי הונכחה, וכנראה נעשה אז גם המסגרת הראשית הסובבת

¹ כעת התקונים האחרונים נגלו פה קברים אחרים אך לא יכלו להכיר אם הם קברי ניצרים או מושלטים.

² חשמונאים אי' י"ב י"ג. בן סירא י"ז א"י ב"י.

את כל הבנין, הקשתות השמורות והכפות המכסות אותן, ויוכל
 היות כי הפתוחים היפים והנפלאים אשר בשטחי העמודים
 המרובעים — בימיו נעשו, וגם אז הי' במזרח בית השער הזה
 עליות¹, ודרך המעלות אשר הי' בעובי החומה עלו אליה.
 בחרבן הבית השני נחרב השער הזה מאד, בכ"ז נשאר בו חלק
 יותר גדול שלם מבשאר הבנינים של הר הבית, מאשר כי הוא
 הי' בנוי כלו מאבנים, נמוך ורחוק מהמקום אשר שם התחילה שרפת
 בית ד'. — אדריאנוס קסר אשר בנה את העיר מחדש ויבנה
 במקום הוות היכל אליל תקן את השער הזה מחדש ויחפהו מבחוץ
 בפנים חדשות לפי סגנון ומעם בנין ופתוח של הרומאים, וכל
 הפתוחים והציורים היפים שהגנו רואים בו כהיום, מימי אדריאנוס
 מוצאם². הקסר יוסמיניאן תקן בו לפי הנראה אך את ההרס
 והקלקול אשר הרסו בו הפרסים, ויבן מחדש רק את שתי הכפות
 מעל המגבעות בעלי החלונות אשר בבית שער הפנימי.
 הקסר הרקליוס נכנס בירושלם בשנת 629 למספר הנהוג
 דרך השער הזה. בימי הכליף עמר בשלשים שנה אח"כ כבר הי'
 השער הזה סתום באבנים, אך בימי ממשלת נוסעי הצלב נפתח
 מחדש ודרכו יצאו ונכנסו רק בחגים ומועדים. אולם בתקון ויפוי
 השער לא עשו נוסעי הצלב מאומה ויותר תקנו בו המושלימים
 שכאו אחריהם. בשנת 1480³ היו מקומות אחדים מהחלק העליון
 של השער מקולקלים, ובעת בנין החומה הנכחית 1506 תוקנו.
 ולפני השער נבנה אז מעלות אחדות ורק עד המפתן הי' אז
 הרשות להנצרים ללכת, וכמשך הזמן עד שנת 1839 נעשו בו
 תקונים שונים ונשתכלל באותו הצורה שהוא לפנינו כהיום.

¹ באחת מהעליות האלה היתה מונחת האמה כמבואר בכלים פ"יו מ"ט.

² החוקר פערניוסאן משתדל להוכיח כי הצד החצון של השער נבנה מאת

הקסר קונסטאנטין אך הוכחותיו חלושות מאד.

³ כחמשים שנה לפני הי' דלתית השערים מצופים בלוחות ברזל וראשי

מסמריהם היו נכודים מאד עד כי הי' היכלת להוציאם ממקומם, ואחדים מהנצרים

העולים ירושלמה הוציאום בהאמינם כי יש להם כח וסגולה לרפאות חולי השתוק והניפל.

ובכלות בנין החומה הנכחי באמצע המאה השש עשרה הוסרו דלתות השערים ופתחיהם סותמו כאבנים חזקות וכן המה עד היום. — אין כל ספק כי לפניו הי' מדרגות אשר דרכן עלו מנחל קדרון אשר בקצה ההר להישער ולפניו הי' אצטבא רחבה אך אס הלכה הדרך או המדרגות ישד מהנחל להשער — כאשר ישערו הרבה מהחוקרים — או כי החלה בהעמק אשר מצפון להשער, והמדרגות הלכו לארך החומה עד הישער — כאשר ישער החכם דר. שיק וכאשר מצא בבנינים רבים וביחוד בבניני האשורים — לא נוכל להחליט עד היום. כי מהעת אשר לקחו המושלמים את המקוטהזה לבית קברות נסתמו הדרכים אשר הזבילו ישר להשער הזה ואף עקבותיהם לא נודעו עוד.

משער הזהב והלאה כמרחק 65 מטר עד המקום בפנים הר הכית הנקרא בפי המושלמים "כסא שלמה" נמצאים על הקרקע הנכחית נדבכים אחדים מאבנים ישנות, והנדבכים האלה הולכים עד מקצוע צפונית-מזרחית החומה. ומפה, לאטר ממקום הנקרא "כסא שלמה" עד קצה הצפוני של מקום המקדש המכיל שטח של 92 מטר נבנה בל"ס בימי ממשלת הורדוס אשר הרחיב והגדיל את מקום המקדש כמעט פי שנים מגדלו הקודם (1).

מגדל ישן.

במקצוע הצפוני של הצד הזה יש מגדל עתיק הארוך 26,80 מ. ויוצא משורת החומה עד כדי 1,80 מ. אולם רחבו — לאמר ממזרח למערב — לא נוכל כעת לדעת על נכון. אך אם נעריכהו לערך שאר המגדלים, יהיה רחבו 19 מטר או 38 אמות בני ששה טפחים. ולפיזו הי' המגדל הזה יוצא 10 אמות או 5 מ. מחוץ לחאלמים אשר סבבו את כותל המזרח והצפון מבפנים בימי הבית השני. המגדל הזה בנוי כמעט כלו מאבני גזית מקוצעות ומפוצלות בקציהן והוא עומד בהעמק אשר הזכרנו למעלה (עמוד 10) הגבוה רק 694,50 מטר מעל פני הים (ולפיזו

[1] מלחמות היהודים א' כ"א א'.

הנהו נמוך מקרקע "ברכת ישראל" אשר בראשית צד צפון 14 מטר). הלכו התחתון בנוי משלשה עשר נדבכי אבן, והמה ישוו את גובהו לגובה קרקע הברכה הנזכרת, ועליהם קבועים עוד חמשה נדבכים. פה יחל המנדל לצאת משורת החומה, ויציאתו נעשתה רק ע"י קמנות מגדלת, כי כל נדבך ממונה נוטה לפניו רק 0,025 מטר בעוד אשר נדבכי החומה כלה נכנסים לפניו תמיד 0,10 מטר ויותר, כאשר הזכרנו למעלה (עמוד 8). ועל החמשה הנדבכים הנזכרים קבועים עוד 12 נדבכי אבן אשר נבהם יגיע עד כדי 13 מ. ומעל להקרקע ישנם 11 נדבכים אבנים ישנות (בהם נמצאים אבנים שארכן מחמשה עד שמונה מטר), וארבעה נדבכים חדשים, אשר נבהם יחד הוא 12,80 מ. ולפי זה הגיע גובה החומה מקרקע העמק עד ראש האלמים אשר היו בנויים אצל החומה מבפנים כאשר הזכרנו למעלה (עמוד 5) למצער 60 מ. (עובי החומה למעלה הוא עד כדי 4 מטר). אולם מהמנדל והלאה לפאת צפון הגיע גובה החומה רק עד 32 מ. בערך, ונדבכים התחתונים של החומה יפגעו בסלע ההר, מאשר כי גבהו החל פה לעלות במדה מרובה כאשר הזכרנו.

מכל האמור נוכל לראות בעליל, כי הסופר יוסף בן מתתיהו הכהן אשר הפליא מאד בנבה החומה וחזוקה, וכי היא גבוהה עד אין חקר ועוברת את גבול היכולת (1) לא הפריו על המדה במאומה כי באמת היתה ההכטה על חומת הענק הזאת עושה רושם והתפעלות עזה בלב כל מתכונן.

שרידי חומת העיר.

במרחק ששה עשר מטר (בערך) לפאת מזרח החומה הזאת וביחוד מול השער הזהב נמצאו מתחת להקרקע הנכחית שרידי החומה הישנה אשר הקיפה את העיר ואת חומת הר הבית יחד.

(1) מלחמת היהודים ו' ה' א'.

צד הצפון.

זוית הצד הזה היא זוית ישרה והיא נעשתה ע"י המגדל העומד במקצוע מזרחית-צפונית. ראשית חומת הצד הזה היא מאבנים גדולות וחזקות והיא היתה החומה הצפונית להמגדל הנזכר, אך תכונת החומה של הצד הזה אי אפשר לחקר היטב מפני הברכה הגדולה והעתיקה הנשענת אליה מיד בהתחלתה, והבנינים הישנים שאחריה.

באב אלסבאט (שער האריות).

בכלות הנדבך הראשון יש שער קטן הרחב רק 1,85 מטר ולפי הערך הזה ג"כ גובהו. והוא נקרא בשם שער העיר הסמוך. לו הנקרא "שער האריות" ע"ש שני האריות החצובים משני עבריו. השער הזה וכן שני השערים האחרים שבצד הזה הנם חדשים.

ברפת איסראיל (ברכת ישראל).

מיד אחרי השער הנזכר מתחלת הברכה האמורה הנקראת בפי ילדי הארץ בשם בְּרֵפֶת אִי־סְרָאִיל, והכותל הצפוני של הר הבית הוא הדרומי של הברכה, והוא נחפה מבחוץ באבנים קטנות למען החזק את המיח ולא יאבדו מימי הברכה. במקצוע כותל דרומי מזרחי של הברכה כגובה 7 מטר מקרקעיתה יש מבוא ההולך מתחת להקרקע הנכחית עד המגדל הנזכר, ומהברכה יעלו במדרגות אליה. פתח המבוא סתום באבן גדולה בעלת שלשה חורים עגולים זה למעלה מזה, ודרך החורים האלה נכנסו המים להמבוא וממנו אל תוך המגדל. ובקצה השני של המבוא הזה יש גיב מעלות לעלות אל המגדל, באופן כי חיל המגדל יכלו תמיד לשאב להם מים מהברכה מכלי אשר יראו מהאויב. ובקצה המגדל מבחוץ בצד מזרח יש חור כגובה אבן אחת ודרכו יצאו מי הברכה אל נחל קדרון, ובעת הצורך סתמו את החור הזה בהאבן. מתחת להמבוא הזה יש עוד תעלה קטנה אשר נכחה באו המים תוך המגדל בעת אשר לא הגיעו מי הברכה עד המבוא. וכגובה חמשה מטר מעל המבוא יש תעלה שניה להולכת

המים, כאופן כי כאשר סתמו את התעלות התחתונות יכלה הברכה להמלאות עד כדי 12 מטר (והיא נעשתה כנראה בזמן מאוחר הרבה). וכאשר סתמו גם אותה יכלה הברכה להמלאות עד שפתה הגבוה 10 מטר מעל התעלה העליונה ואז הכילה מים בגובה של 22 מטר, אך התעלות השונות שנעשו להורדת מימיה יראו לנו כי מעולם לא הניחו שתמלא עד שפתה.

ארך הברכה 110 מ. רחבה 38 ועמקה 22. בראשית עשייתה לא היתה כל כך עמוקה ורק אחרי זמן מה כאשר חצכו בקרקעיתה אבנים לבנין החומה וגם ע"י הגבהת החומה המקפת אותה, השיגה את העמק הנזכר. — בצד מערב נמשך חלק מהברכה מתחת לכתי הרחוב עד מצודת אנטוניא ובעלי הכתים עשו ממנה מרתפים, בורות ועוד, ולפי הנראה לא יכלו לחצוב הלאה לצד מערב על פני רחב כל הברכה מאשר כי סלע ההר במקום הזה החל לעלות ולגבה הרבה. חלק גדול מהברכה הזאת מלא כעת זבל ודומן, וכל הזבל והשופכים של בתי המחראות הסמוכים יצאו אליה, עד כי ברבות הימים יעלמו אולי עקבותיה כליל.

את הברכה הזאת כנו כל התרים והנוסעים בשם "ברכת בית הסדא" או "ברכת הצאן" הנזכרת בספרי השלוה י.ס. אולם לפני שנות מספר כאשר חפרו מתחת לקרקע בית מקלט סמ'אנא העומד בעבר השני של הרחוב ההולך לפני הברכה — מצאו שם ברכה עתיקה אחרת אשר תכונתה מתאמת עם המסופר על אדות "ברכת הצאן", וגם משרידי כנסיה עתיקה אשר עמדה מעליה נראה כי גם בימי נוסעי הצלב חשבו אותה ל"ברכת הצאן", ולפי"ז אין כל ספק כי "ברכת ישראל" הנשענת להר הבית היתה רק תעלת חומת הר הבית אשר תעודתה היתה גם למבצר כאשר הזכרנו, ובימי הבית הי' על התעלה הזאת גשר אשר נכחו נכנסו להר הבית.

באב האמא.

ע"ד שם השער הזה יספרו המושלימים לאמר: הנכנס

בשער הזה ואומר ח א ט א (לאמר חמאתי) עונותיו מתכפרים¹.
וגם הסופר איבן אבאס אומר כי התפלה וההשתחוויה בהמקום
הזה נחשב מאד בעיני ד'. ועל שמו נקרא גם רובע העיר
שממולו העומד על פני גבעת פְּצֶעֶתָא — "רובע באב חמא".

גם השער הזה איננו מימי הכית, ובו נראים סגנוני הבנין
של נוסעי הצלב, רק יוכל היות כי הוא נבנה קודם לזה והמה
תקנוהו. מעל תקרת השער יש חדר ולפניו אכסדרא הרבה הבנויה
על אבנים בולטות.

באב אל עוטם (שער החשוק).

צעדים מספר אחרי השער הקודם יש שער שלישי, והוא
נקרא בשם "שער החשוק" על כי הנתיב הטוביל אליו מקורה
מלמעלה. בשנת ק"ב בערך בנה השולטן אַוְחַד אצל השער
הזה ובסביבותיו בית מדרש עליון ללמודי הדת ובית גדול בעל
מכפלות אהדות למעון להתלמידים הרבים ובאמצעו חצר גדול
(הנמתח גם הוא מעל "ברכת ישראל" הנז'), ובית מדרש הזה
עמד על תלו זמן רב. החלק הפנימי של הבתים האלה תוקן
כעת לבתי משפט שונים. בסביבות השער הזה ושני השערים
הקודמים לו ישנם קברים אחדים, והם קברי המושלמים שנפלו
חלל במלחמתם עם נוסעי הצלב.

מצודת אנטוניא או הבירה².

על מקום המצודה עומד כעת המקלט הישן של הצבא,
הוא עומד על הר סלע החצוב ישר מארבעה רוחותיו. ארכו
מראשיתו עד מקצוע צפוגית מערבית הר הבית 105 מ. אך הוא

¹ האנדה הזאת נוסדה בליס על דברי הקוראן : עלו אל העיר הזאת
(ה: מיפדה) . . . והצניעו לכת אל השער, ואמרו בהתפללכם : חטון או נכפר כעד
חטאתכם. (חזון הפרה נ"ד כ"ה).

² בהשם הראשון היא נקראת בספרו יוסף בן מתתיהו הכהן וכשמה
האחרון נזכרת כפי רד"ל (פדות סרק ס"א מ"ט) וגם כדה"ו (כ"י י"ו י"ב) נמצא כתיב
"ויבן ביהודה בר ג'ות" שהוראתו מצודות.

נמשך עוד הלאה מרחק של 9 מ. רחבו פה 35,25 מ. אך בצדו המזרחי ירחב עד כדי 42,50 מ. — מקלט הצבא מקיף שתי חצרות אשר בכל אחת מהנה יש בור חצוב בסלע ההר. המקום היותר גבוה של הסלע הוא 2462 רגל מעל פני הים התכוף, ולפי"ז הוא גבוה 72 רגל מקרקע הר הבית. בימי הבית הפסיקה תעלה אחרת בין המצודה והר הבית, והמקום הזה הוא אחורי מקלט הצבא המלא עפר ומגודל דשא, ולכן לא יכלו עוד לחקור את עמקה. ולפי דברי הסופר יוסף בן מתתיהו (הכהן 1) הי' גבה הסלע אשר עליו עמדה המצודה — 50¹ אמות. הבנינים התיכונים של מקלט הצבא הם מוזן קרום והחצונים חדשים.

ברכה כפולה.

בצפון מקלט הצבא מתחת להרחוב הנקראת בפי הנוצרים "רחוב העצבת" Via Dolorosa ומתחת למקלט הנזירות "אחות ציון" אשר לצפון הרחוב יש ברכה גדולה הנודעת בשם "ברכה כפולה" על כי היא חלוקה באמצעיתה לשנים. בעצם וראשונה היתה תעלה למצודת אנטוניא, אך אח"כ הרחיבה לברכה ומיטיה ירדו דרך צנור לברכה אחרת אשר היתה לדרומה וגם לתעלת חומת הר הבית (היא בְּרֵפֶת אֵי־שָׂרָאֵל הנזכרת) אשר במזרחה. — הברכה הזאת נגלתה רק בעת בנין מקלט הנזירות, ובית מועצות העיר פנה אותה. ארכה 50 מ. ורחבה 16 מ. רוחות הארך שלה חצובות בסלע ההר רק בעמק 4 מ. וחלקם העליון בנוי אך רוחות הרחב שלה חצובות כליל בסלע ההר. כותל הצפוני של הברכה גבה 11 מ. והכותל הדרומי 18 מ. ושניהם מתנשאים מעל לרצפת הרחוב. ולפי"ז עמוק קרקע הברכה הרבה יתר בדרומה מאשר בצפונה, עד כי רוב מימי הברכה מתקבצים תמיד כחלק הברכה שמתחת להרחוב אצל מקלט הצבא. — הברכה הזאת נחלקה בארכה אח"כ לשתיים ע"י מחיצת אבן שעניה 1,75 מ. ושני חלקיה

[1] מלחמות היהודים ה' ה' ח'.

עקרו בתקרות מיוחדות¹). עד כי תראה כעת בשתי נקבאות²). וכה נקוו המים אשר נאספו מהסלעים, וגם מי המעינות והברכות שמחוץ לעיר. בפאת צפון³) אשר הובאו דרך צנורות. ובתקרת הברכה הזאת אשר הנָה כעת מתחת לקרקע ישנם חלונות או חורים אחדים אשר נכחם ישאבו מים, והמה יסתמו ויפתחו לפי צרך הישעה. מי הברכה הזאת לא יתמו לעולם למרות המים הרבים אשר חיל הצבא והנזירות יוציאו ממנה⁴). בצפון חלק המערבי של הברכה נחלק ע"י קיר עב — חדר מיוחד באורך 7 מ. ומבית התבשיל של מקלט הנזירות הנז' ירדו במעלות אליו.

תעלה בסלע ההר.

בקצה דרומית מערבית של הנִקְבָה המערבית השאירו אצטבא של אבן אשר בצדה האחת יש מדרגה היורדת עד קרקע הברכה; ובצדה השניה צנור וממנו תעלה עמוקה הרחבה 0.80 מ. — היא חצובה בסלע ההר מתחת להרחוב ומתפשטת בארך של 65.50 מ. ותכלה בקרבת השער הראשון שכמד מערב הר הבית, והיא איננה הולכת בקו ישר. אחרי עכור 15 מ. מראשיתה נבנה בה שִׁכָר ובתחתיתו צנור העשוי לסתום ולפתח, ומאחוריו יש אגן קטן שאיננו עמוק הרבה הנעשה לפי הנז'אה למען יצללו בו המים, ובהמלאותו ירדו ממנו מים צלולים וזכים, ומפה ילכו המים במרזב

[1] ובדרך ההשערה נוכל לאמר כי תקרת הברכה הזאת נעשתה בימי אדריאנוס קסר אשר בקירבתה עמד שער הנצחון שלו, ושירידי שתיים מקשתותיו נמצאים עד היום. את הגדול שבהם תכנה המוסרה הנוצרית בשם קשת Ecce homo הוא מאהיל על פני הרחוב והשני היותר קטן נראה עוד בהכנסיה של בית מקלט הנזירות הנזכר.
[2] מונעללען.

[3] לפני שנת מספר נמצאה בצפון הדרך ההולכת שכמה מול אחת קבר שמעון הצדיק ברכה גדולה עתיקה המלאה כלו עפר, ולפי תכונת שטח המקום שממנה להעיר יכלו מימיה לרדת להברכה הכסולה שבפנים העיר.

[4] בשנת תריל בא דבר זכות מי הברכה הזאת לפני בית המשפט בעיניו ויחליטו השופטים כי הרשות לכל אחד מהצדדים להשתמש בה מים והקרקע שמתחת לחלקו ולכן בנה בית המקלט מחצית אבנים תוך הברכה אצל גבולו אך המים יזנקו דרבה.

החצוב בקרקע התעלה (סמוך לאחד מכותליה) לברכה אחרת המלאה כעת עפר ומעליה עומדים כתי הרחוב (במערכת צפונית הר הכית). התעלה הזאת מכוסה מלמעלה באבנים גדולות. בראשיתה היא גבה⁹ מטר והיא הולכת ונמוכה עד כדי 2,60 מ. סמוך לקצה יש בה שני חדרים קטנים בנויים איש אחרי אחיו ומהשני נגיע לחומת המערב של הר הכית ודרך החור אשר בהומה נוכל לכנס אל תוכו. התעלה נחצבה מלמעלה למטה בעומק גדול כזה, ובצד דרום ישנם בקירותיה חריצים ומגרעות כהחריצים והמגרעות אשר הננו רואים בכל המערות והמקומות שחצבו מהם אבני בנין, וזה מוכיח כי ממנו הוציאו אבנים גדולות רבות לבנין חומת הכית וכאופן זה נתכוננה ג"כ הברכה. — קרקע התעלה נמוך 2 מטר (בערך) מהר הכית, (שפועה יורד לצד דרום כערך 1 אל 100) ולפי"ז לא יכלו מימיה לבא להר הכית, כיא בצנורות הנמוכים 2 מטר מקרקע הר הכית, אך עקבותיהם לא נמצאו. — אולם מדוע חצבו את התעלה העמוקה מלמעלה למטה כחציבת הצנורה, ולא חצבוה מתחת לההר כחציבת נקפת השלוח? נוכל להשיב את התשובה הזאת: הצנור העקרי נעשה עוד בימי הבית הראשון לפני עשית תעלת המכצר והברכה הכפולה, ואז הי' שטח המקום הזה גבוה הרבה יתר, ולא הוצרכו לחצוב נקבה מתחת להקרקע רק תעלה בעמק 3 מטר (בערך); אך בימי הבית השני כאשר נעשתה תעלת המכצר ע"י חציבת האבנים למצודת אנטוניה או הבירה, הוכרחו להעמיק את התעלה יותר; ובאחרונה כאשר הביאו את הברכה אל תוך תעלת המכצר הוכרחו להגדיל עוד את עמקה עד כדי עמק הנוכחי, ולפי"ז שלא נחצב התעלה העמוקה הזאת בפעם אחת כיא בזמנים שונים, ובימי הבית הראשון — במרם הרסו החשמונאים חלק גדול מגבעת הבירה — יכלו מי ותעלה לבוא ישר לכל חלקי הר הכית ולמלא את כל בורותיו. אולם בימי הבית השני כאשר הושפל המקום הזה לא יכלו עוד לבוא מימיה לתוך הר הכית, ויאלצו לעשות כמערכו ברכות ובורות אשר בהם יקוו המים, וגם נאלצו להגדיל את אורך

התעלה למען יגיעו מימיה לברכת שטרומיא אשר במערב הר הבית שנוכיר הלאה, אך לברכת "בית חסדא" הנזכרת יכלו מימיה לבוא. עקבות התעלה הזאת נמצאו גם מצפון הכרכה הכפולה והלאה עד חומת הצפון של העיר. והיא הצובה במעט כלה בסלע זרק בהמקומות שאין שם סלע היא בנויה מאבנים, וחומת העיר בנויה עליה ומפסקת אותה, אך מחוץ לעיר לא נגלה עד היום עקבותיה, ויוכל היות כי היא נחרבה שם לרגלי חציבת האבנים שחצבו בחלק גבעת בצעתא שמחוץ לעיר (בין החומה הנכחית והגבעה אשר שם תראה המסורה את מערת הנביא ירמיהו) כאשר נזכיר במקום אחר.

צד המערב.

מרחק של 36 מטר מקרן מערבית צפונית (מכפנים) מכוננת החומה מירכתי סלע ההר הרחב מתרים אחד יס¹). ובכלותו התחילה חומת הר הבית אשר הלכה בקו ישר עד קצה הדרומי. החומה הזאת היתה בנויה מאבני גזית גדולות המסותתות יפה ומפוצלות בקציהן. ובכל מרחק של 2.67 מטר קשמו את הכותל מזווית מרובעות הרחבות 1.45 מטר ובולטות 0.45 מטר לפני החומה, וביניהם חלונות בעלי משקפים, שמצבם הי' גבוה מעט מקרקע הר הבית²). ומאשר כי ההר הולך הלוך ונמוך לצד דרום, לכן הוצרכו להעלות את גובה החומה.

ארבעה שערים.

בהצד הזה ישנם עשרה שערים, ונזכיר את ארבעה הראשונים לפי סדר קביעתם מצפון לדרום.
באב אלגוראני (שער יושבי ערבות הירדן). השער הזה

1) כימי הבית השני הי' כל הששה הוה כאנף למצורת אנטוניא.

2) שרידים קטנים מתכונת החומה הזאת נראים בראשות הצד הזה ומכפנים

אצל שער הברזל ומבחוץ באחת החצרות שבצפון להשער הזה.

רחוק 21 מטר ממגדל המסגד אשר במקצוע צפון-מערב ה"תַרס"ו.
הוא גבוה 4 מטר ורחב 2,40 מטר, וחלק ממנו נחצב בסלע ההר-
ומכחויץ בנו לפניו מכוא מקורה, ובשבע מעלות רחבות יורדים
ממנו לחצר הר הבית.

באב על שאריא (שער בית הפקודות). רחוק 20,60 מטר
מהקודם. הוא קטן ועומד בחומה פשוטה שאיננו ישנה מאד;
ומחוצה לו תקרות, ומעל החומה יש בנין גדול. אשר לפניו
הי' בו בית פקודת העיר, אך זה כשלישים שנה שהעתיקו את
בית פקודת העיר וכעת הוא מעוץ לאנשים פרטים.

באב עין-גאזיר (שער המפקח). רחוק 38 מטר (בערך)
מהקודם. והוא הנהו יותר עתיק מהקודמים לו. בימי נוסעי הצלב
נקרא "שער מיכאל". ובשנת 1203 תקנוהו בפקודת המלך עסא.
הוא רחב 3,40 מטר וגבוה שוה ליחס רחבו ולפניו מבחויץ
ומכפנים בנויים אַלמים, האחרונים הולכים ישר עם האַלמים שבצד
הזה שנוכיה, ועליהם בנוי חדר. לפני האלם הפנימי יש חדר
קטן אשר בו יבואו צנורי מוליכי המים, ושם יוכלו להטות את
הלובם לכל צד ורוח שירצו.

באב אלחאדיד (שער הברזל). רחוק 75 מטר מהקודם,
ונקרא כן על כי דלתותיו מצופים בפחי ברזל, והוא רחב 2,40 מ.
וגבוה 4 מטר, לפניו מבחויץ אין כל אלם ולא שום דבר עתיק, והאלם
שמלפניו מכפנים רחב 4,80 מטר, והוא מקורה בקשת (לא במשקוף).
הוא נבנה מאת "ארגון על קאמל" במקום השער החרב שהי'
לפניו פה. וביחס שאר השערים הנהו חדש.

ברכת שטרומיא או ברכת הדגים.

מחויץ לסלע ההר וראשית החומה שאחריו היתה לפניו ברכת
שטרומיא ובה באו המים שירדו דרך תעלת הסלע הנז'. והנה
על כל המקום הזה בנוים כעת חוצות העיר ובתיה, ולכן אי אפשר
לדעת בדיוק את מדת הברכה. אך זאת נוכל להחליט כי הכותל
הדרומי של הברכה הי' בהנתיב המוביל ל"שער הברזל", וכותלה

שמערכי הי' בהרחוב ההולך מתחת להנתיב הצר ההולך מצפון להרחוב הנזכר, עד כי הכתים העומדים למזרח ולמערב הרחוב הזה עומדים על כותל הכרכה (ולכן קצר מאד רחב רחוב הזה), ולפי"ז הי' ארכה למצער 110 מטר ורחבה 33 מטר.⁽¹⁾

מכותל הדרומי של כרכת ישטרומיא עד "קשת ווילסאן" אשר נזכיר הלאה; הי' לפנים משור רחב 45 מ. אשר קצהו המערבי נתאחד עם עמק המירופיון, בימי הבית לא עמדו בנינים על כל השטח הזה (ורק לפאת דרום היו בנינים נשענים לחומת הר הבית), והמקום הזה לאמר השטח שבין הר הבית והעיר עצמה נקרא בבה"ק "פרבר"⁽²⁾.

באב אלכיתאנין (שער צמר הגפן).

השער הזה רחוק 40 מטר משער הכרזל, והוא נקרא כן ע"ש "שוק צמר הגפן" שהי' לפניו אשר כעת הנהו חרב. הוא בנוי מאבנים בעלי צבעים שונים בסגנון סאראציני ופתחו רחב 3,80 מטר ונבנה 5,80, והוא מקורה בקשתות שונות וספוארות, ולפניו מבנים אלא גדול ויפה הרחב 6,60 מטר ומקושט ומיופה מאד ומרוצף באבני שיש יפות, וכצד ימין ושמאל ישנם ספסלי אבן, וכסוף האלם עולים בעשר מעלות היודרות בכל אחד משלשת רוחות החצר, וגם מכחויץ (מצד השוק) עולים בשתיים עשרה מעלות למפתן השער. מאחורי הצד הפנימי ישנם הדרים שאין בהם חלונות לפנים החאראם. זמן בנין השער הזה לא נוכל להגביל על נכון, אבל זה ברור כי עמד כבר בעת נוסעי הצלב, ואז נקרא גם בשם "שער היפה". ובאמת הנהו השער היותר יפה שבשערים הפתוחים של הר הבית. ובשנת 1836 תוקן ע"י נצר מחמד איבן קלן.

(1) באמצע הכרכה הזאת (בין החצר אשר מצפון לשער הכרזל ובין השער הנקרא בשם "באב עשארואיא") בנו הרומאים דרך למען כבוש את הצר מצודת אנטינויא (מלחמת היהודים ה"א, י"א, ד').

(2) בהשערה הזאת של החכם דר' שיק יש עוד לסקוף הרבה ובאחת מחוברות הבאות נדבר ביחוד על אדות הפרבר (דהיי א"י כ"ז ו"ח).

במרחק תשעה מטר לרום השער הזה ועשרים מטר
 לפאת מערב חומת הר הבית יש בור עמוק אשר חלק גדול ממנו
 חצוב בסלע ההר. עומקו לפניו הי' בערך 10 מ. והוא הוביל
 את מימיו דרך צנור להר הבית, וכעת ישתמשו במימיו להמרחץ
 אשר בפנים שוק צמר הגפן, והוא נקרא "ביר אלשפע" (בור
 הרפואה), והמרחץ נקרא על שמו "חאמאס אלשפע".

בֵּאב אלמאטארא.

סמוך להשער הזה יש עוד שער הרחב 2,30 מ. וגבוה
 ביחד עם הקשת המכסה אותו 4 מטר, והוא נקרא כן על כי ממנו
 ילכו לבתי המחראות אשר מחוץ להר הבית לפני ומאחורי מרחץ
 הרפואה.

באב אלשינשלע (שער השלשלת)

השער הזה חלוק לשנים, הפתח הצפוני נקרא בשם
 באב אלסאלם (שער השלום) והדרומי בשם באב אלשינשלע
 (שער השלשלת), ובשם הזה נקרא גם השער כלו, ונקרא גם
 "באב אלמַחְכֶּמָה" ע"ש בית משפט הדת הנשען לו, רחב שני
 פתחיו איננו יווה, הדרומי רחב 3,80 מטר, ובשני צדדיו מימין
 ושמאל יש לו שני זוגות עמודים משולבים יחד העומדים זה
 למעלה מזה, הצפוני רחב 3,20 מטר ובו יש שלשה זוגות עמודים
 המשולבים ג"כ יחד ועומדים זה למעלה מזה, עד כי ביחד יש
 בהפתח הזה שנים עשר עמודים. אך אין כל ספק כי בימי הבית
 הי' רחב שניהם מספר עמודיהם ויפויים יווה. השערים האלה
 מקורים במשקופים ומעליהם קשתות, ולפני השער מכפנים ומכחוץ
 כגוים אלטיים, האולם הכפול הפונה העירה מכוסה בכפות שמוחות,
 ולפנים הי' מקושט בעמודים וקשתות מפוארות, אך כעת נעדרים
 רבים מהם או הוחלפו בחדשים קשתות האלומים הפנימים גבוהים
 7,80 מטר וארכם ביחד עם המזוזה המרובעת 12,50 מטר. בקרקע
 השער ישנם אבנים אחדות עתיקות מאד אשר אולי עוד מימי

הבית הראשון מוצאן, וכל עין בוחנת תכיר כי בהשער הזה נעשו תקונים שונים בזמנים שונים, ובהתקונים השתמשו באבנים ועמודים מזמן קדום, והתקון האחרון נעשה בימי ממשלת בצאנץ¹. מתחת השער הזה באו המים אשר הובאו בצנורות מתחת להקרקע מי-ברכות שלמה. מעל האולמים החצונים והפנימים בנוים בתים אחדים אשר בהם יגור הקאדי (ראש הדיינים).

השער הזה הי' והנהו עד היום השער הראשי של הר הבית והוא עובר על פני המסלה העתיקה אשר נזכיר, עד כי רכבו נוכל לבא ישר להר הבית. והוא בל"ס שריד מהשער הנקרא בימי הבית הראשון "שער השלכת"², ובימי הבית השני בשם "שער קיפונים"³.

המַחְכָּמָה (בית משפט הדת).

כדרום השער הזה עומד המחכמה, והוא אולם גדול הבנוי על תקרות וקשתות עתיקות. ארך הבית מצפון לדרום 82 מטר, ובדרומו יש גן קטן הרחב 11,40 מטר, ואחריו חומה המפסקת אותו מהמבוא שלפני כותל המערבי.

המסלה הישנה או קשת ווילסאן.

הרחוב המתחיל אצל השער הזה והולך לצד מערב, עד הנתיב המוביל לכותל המערבי וגם החלק שבדרום הרחוב הזה מתחת להמחכמה והכתים הנשענים אליו. אינם בנוים על סלע ההר כ"א על גבי קשתות המתוחות ממזרח למערב, למען יוכלו לבא מהעיר העליונה ישר להר הבית, וכאשר הזכרנו למעלה אין בהשער הנז' הנשען להקשתו, כל מעלות כביתר השערים שבצד מערב, והקשת הזה נעשה עוד בימי הבית הראשון והוא נקרא בכה"ק בשם "מסלה"⁴.

[1] הנוסע הנוצרי מכורדו אשר הי' בארז'יק בתמאה הרביעית עבר דרך השער הזה.

[2] דהיי"א כ"ה ט"ז.

[3] מדות ס"א ט"ג.

[4] בדהיי"א כ"ה ט"ז כתוב² עם שער שלכת במסלה העילה. זכר הבאנו

למעלה כי השער הנז' עומד בסקום "שער השלכת".

רחב הקשת מכפנים 12,80 מטר ורחב כל אהת מצלעותיו 13,40 מ. וככל אהת מהן קבועים 23 אבני גזית גדולות אשר ארך כל אהת מהנה 2—4 מ. וגבה של 1 מטר להם וכנכהן כן מדת עבין (כמדה מתמצעת) וכל אבני צלעות הקשת כשאר האבנים מסותתות ישר וטוב. החלק התחתון של האבן האמצעית הסוגר את הקשת מתנשא 7,60 מטר מעל הקרקע הנוכחית ומעל הקרקע הישן שהי' בימי הבית — 22,25 מטר (כי כעת צבור במקום הזה אבן ודומן הרבה). אבני חומת הר הבית במקום הזה דומות ממש לאבנים אשר הננו רואים כהנדבכים התחתונים שבכותל המערבי, ומהקרקע עד ראשית הקשת מונחים 15 נדבכי אבן. — קצה המערב של הקשת עומד על גבי מזוזה רבועה, המכוננת על שן סלע היותר תחתון (מקוצע מעט) שבלשון הארץ אשר בין שני העמקים המכתרים את ירושלים—האחד ממערב למזרח והשני (הוא המירופיון) מצפון לדרום.— חלקה התחתון עב 4,42 מטר והוא מכונן משבעה נדבכי אבן גדולים אשר גבהן יחד יעלה 6 מטר. האבנים האלה אינן מסותתות רק מסועלות בקציהן, ולכן יאבה המהנדס ווילסאן לשער כי השריד הזה נשאר מהחומה הישנה שהקיפה את העיר העליונה, והחלק העליון של המזוזה חלוק ע"י חלל קטן ברוחב 0,22 מטר) לשנים. חלקו המזרחי עב 3 מטר והוא בנוי מאבנים יסותתות יפה ודומות לאבני כותל המערבי וחלקו המערבי עב רק 1,20 מטר, והוא בנוי מאבנים שלא סותתו יפה. כחלק המזרח נמצאות ארובות מרובעות המכוסות מלמעלה במשקופים עבים והזקים אשר עמקם 1,40 מטר. רחבם 2 מטר וגבהם 3 מטר, (ולפי הנראה השתמשה הארובה האמצעית בימים מקדם לפסחח).— גם בחלק המערב יש ארובה כזאת, אך היא יותר קטנה ומקומה יותר למעלה, ותעודתן נעלמו מאתנו.

[1] החכם ד"ר שיק משער כי החלל הזה נעשה להכניס ולהוציא בו קיר ברזל מתנועע או להחזיק שלשלאות של גשר תלוי אשר נמשך מהקשת הזה והלאה לצד מערב. אולם השערתנו היא כי לפנים הי' החלל הזה מטולא בברזל ועפרת לסען חזק את כה המזוזה ועצמה.

חלק גדול מחלל הקשת סגור בישני צדדיו בבנינים החדשים של העיר, ופנימיותו של החלק הזה הוטח בטיח ונעשה לכרכה ובה נקוו גם המים אשר הובאו העירה מכרכות שלמה (לפני שלשים שנה בערך). והחלק הנשאר של הלל הקשת ושאר חלקי הרחוב הישן שמתחת להרחוב הנכחית מלא עפר ודומן הרבה מאד. וכאשר חפרו המהנדסים האנגלים בעמק העפר הצבור; מצאו בתחתיתו שרידי אבני תקרה וקשתות גדולות וישנות מאד, והדבר הזה יוכיח כי עוד בימי המלך שלמה נבנה קשת מעל המקום הזה, אשר בו התאחדו שני העמקים הנזכרים ונהיו לעמק רחב מאד, והיא נחרבה מאת הכשדים בחורבן הבית הראשון, והקשת אשר לפנינו נבנה מחדש מאת המלך הורדוס.

קשתות שניות ואולם רחב ידים.

במרחק ידוע מקשת הענק הזאת יש קשת אחרת יותר קטנה ממנו. ומאחריה במרחקים קטנים עוד זוגות אחדות של קשתות אחרות יותר קטנות מהקודמת, ועליהם ה' מונח כנראה גשר של ברזל או עץ שחיבר את המסלה שמעל פני הקשת עם העיר העליונה ובעת מלחמה יכלו כמובן להסיעו מהר ממקומו.

בכלות הקשתות הנזכרות שהוא אצל התיב ה מ ו ב י ל לכותל המערבי (בערך) נוטה החוף. שמתחת להקרע לצד דרום, ואחרי עבור שטח קטן יש אולם גדול הבנוי כלו מאבני גזית. וגם הוא מלא עפר ואבק הרבה. — ארך האולם הזה 31 רגל, רחבו 28 רגל ונבנה 25 רגל, והוא נמוך 92 רגל מכותל המערבי. חלקיו העקרים בנויים מאבנים גדולות המסותתות יפה ומקוצעות בקציהן, ובצדו האחד יש בו מדרגה וגם פתח כפול אשר מזוותיו ומשקופיו מקושטים ומפוארים בפתוחים יפים שמרבית חלקיהם נמחו כבר

(1) בקרקע רחוב ירושלים של מ ט ה הזאת שבה חפר המהנדס ווארען לנלוה את עקבות המוזה חנו' התולחת את קצה הקשת מצאו כצדה כעין מרוב, ובה משקעת של מים כחולם

מזוקן. ובאמצעו יוצא מקרקעיתו עמוד גדול וחזק אשר חלקו העליון נחרב, ותעודת האולם הזה נעלמה מעיני החוקרים¹). אך לדעתנו כמעט נעלה מעל כל ספק כי הוא "אולם המועצה" שהי' מתחת להיכל החשמונאים שהי' מחובר להר הכית בנשר אכנים כמסופר בספרי יוסף בן מתתיהו הכהן⁸). — מפה הולך השביל עוד מעט לצד דרום, והמהנדס וואררען וחבריו פגעו בדרכם בכנינים ישנים וגם חדשים, אך אחרי עבור מרחק קטן סגרו הכנינים החדשים — שנתקנו מחכנינים הישנים ושייכים לאנשים פרטים — עליהם את הדרך⁸).

להתבונן על הקשת הזה נכנסו לפנים דרך החצר אשר בצפון כותל המערבי. אך זה שנות מספר אשר המושלמים בעלי החצר מאי הפצם בדריסת הרגל של הלועזים כגו קיר בפתח המבוא הזה עד כי אי אפשר לראותה. וגם בעלות המהנדס ווילסאן בעצמו פעם שניה לא יכל להתבונן שנית על מציאותו ולהראותו לאשתו אשר לותהו על ידרכו, וכקשתו מלפני מועצות העיר להסתיר את הקיר ולבנותו מחדש על הישכונו, נשארה מעל.

כותל המערבי.

כותל המערבי או כאשר יקראוהו התרים "מקום הכני של היהודים" הנהו חלק קטן מחומת המערב המקפת את הר הכית, ולפניו יש מבוא שאיננו מפולש, הארוך 28 מ.

[1] המתנים וואררען שנלה את האולם הזה מכנהו בשם "אולם בנינים החפשים", על כי בעת נלותו אותי הי' לו שיח וסיד עם רעו אדות הבנינים החפשים, ויצויר בדפיוני כי האולם הזה יכל להיות גם בימי הבית בית מועצה להכונים החפשים, ובשם זה נקרא גם כפי רבים מהתרים.

[2] מלחמות היהודים ב' ט"ו ג'.

[3] וואררען מספר כי בהבקיעו את הכותל האחרון שעמד לשטן לו על דרכו בעבודתו זאת, מצא הוא ואנשיו את עצמם בתוך רפת של חמור, ובעל החמור שהי' גם הוא אז ברפשו נרתע במאד כראותו אנשים ארוסים עילים מתחת לארץ וכלי מפצם בידם ויגם החוצה וישבע שבועה חמורה כי ראה שדים ברמות ארוסים שהבקיעו לרפתו, וכמובן לא יכלו לחפר הלאה. אך וואררען מאליט כי הרחב הזה נמשך עד שער יפו,

זרחב 3,60 מ. והוא מרוצף באבנים, וארך הכותל ביחד עם חלקיו המוקפים בבניני המושלימים אשר משני עבריו 48 מ. המקום הזה גבה 2394 רגל מעל הים בעוד אשר קרקע הר הבית במקום הזה גבה 2419 רגל. ויהיה לפיז המקום הזה נמוך מקרקע הר הבית 25 רגל או 7,70 מ. ועל פי החפירות נגלה כי בימי הכית הי' הקרקע של המקום הזה נמוך 67 רגל, וכל כך הוצבר אבק ועפר במקום הזה. תשעה נדבכי אבן גדולים קבועים בו, אבני חמשה התחתונים מהם, מפוצלות בקציהן, וארבעה העליונים חלקים. ארך כל אבן הוא בערך 1,50 מ. וגבהן כמתר ויותר. ושתים מהנה — האחת במקצוע הצפוני והשני במקצוע הדרומי — ארוכות מארבעה עד חמשה מתר. מעל לתשעת הנדבכים האלו מסודרים עוד חמשה עשר נדבכי אבן, אשר ארך כל אבן מארבעה התחתונים הוא כחצי מתר, וגובה כל ארבעה שורות יחד 2,20 מ. וגובה האחד עשר נדבכים העליונים 4 מ. ולפיז גובה הכותל הנכחי הוא 18 מ. אך לא כל הכותל יתראה לעינינו, כי חלקו היותר גדול אשר בו סדורים 19 נדבכי אבן גדולים ספון וטמון תחת הקרקע הנכחית, ומאשר כי האבנים החלקות, לאמר שאינן מפוצלות בקציהן, מתחילות פה בגובה של 2411 רגל, בעוד אשר בצד צפונית מערבית של חומת הר הבית יתחילו האבנים החלקות אך בגבה של 2440 רגל מעל פני הים, וגם האבנים האלה אינן מונחות כסדר הנחת שאר האבנים, לכן נוכל להחליט כי האבנים החלקות האלה לא הוקבעו בראשית בנין החומה, כ"א בעת תקן החומה בזמן מאוחר, ולפי הנראה בימי ממשלת אדריאנוס. שער הנביא או שער ברקלאי.

בדרום-כותל המערבי" באחת החצרות הנשענות לחומת הר הבית, נרא' בהחומה בגובה 1 מ. מעל פני הקרקע מ ש ק ו פ מ ש ע ר י ש ן.

[1] את השקוף הזה נלה לראשנה התיר האמריקני ד"ר ברקלאי עוד בשנת תר"ה, ולכן נקרא בספי התרים על שמו "שער ברקלאי" זהמושלמים יקראו לו שער הנביא או שער בוראק (סוס מחמד) ע"ש ההגרה שמהמקום הזה עלה ממחר שהסוס בוראק השמימה.

המשקוף החזק הזה מתפשט על פני גובה שני גדלכים, גבהו 2 מ. וארכו 7,60 מ. רוחב הפתח שמתחתיתו הוא 5,70 מ. וגבהו 8,80 מ. (כאשר נתגלה ע"פ החפירות). המפתן איננה עוד פה, והוא הוסר עוד בימי הקליף עמר על כי הוא עצר את מי הגשמים היורדים מהר הבית ללכת להצנורות אשר הוצבו למענט מחוץ להחומה. אך מקום הנחתו ה' בגובה של 2370 רגל מעל פני הים, ולפי"ז ה' נמוך 3 מ. ממפתני השערים שבחומת הדרום. דרך השער הזה נכנסו מתחת להקרקע הנכחית של הר הבית במרחק 20 מ. ואח"כ פנה לצד דרום בשביל הארוך 17 מ. ורחב 2,40 מ. ופה עלו במדרגות להר הבית. המדרגה מכוסה כעת בעפר וכל השטח הנזכר משמש כעת לבור. וע"י מחיצת אבן נחלק החלק המערבי של השער הזה הארוך 8 מ. ורחב 6,40 מ. ונעשה למסגד מיוחד הנקרא בשם "אלבוראק" ובכותלו הדרומי יש טבעת נחשת קלל אשר לפי ההגדה קשר בו מחמד את סוסו בוראק בעת עלותו השמימה.

באב אלמאגארבא (שער המערבים).

השער הזה קטן ופשוט, רחבו רק 2,20 מטר וגבהו רק 8,80, פתחו עגול מלמעלה כתבנית הקשת. ולפניו אין כל אולם ופרוזדור לא מבפנים ולא מבחוץ, ומעלה מובילה מרובע מערבים הנמוך— להשער הזה, ובמקום האלם הפנימי עומד פה בצד ימין כותל ההולך לצד מזרח, ובדרומו יש פתח המוביל לבית איש פרטי העומד בעקרו מחוץ לחומת המערב של הר הבית, אך נכנס בפנים הר הבית ברוחב עד כדי 9,40 מטר ובארך כמעט עד המסגד שבמקצע דרומית מערבית.

צנור .

במרחק 1 מטר ממקום מפתן השער העתיק הנז' נפגש באבנים שטוחות המכסות צנור שרחבו 0,70 מ. ועמקו 1,75 מ. והוא הולך לארך החומה לפאת דרום, ועד מקצוע דרומית-מערבית

נודעים עקבותיו. הצנור הזה נעשה בזמן ממשלת האימפריה. רבו
 ירדו מי הגשמים היוורדים בצד מערב הר הבית. המהנדסים
 האנגלים שחפרו בקרקע הצנור אצל השער הנזכר פגעו בכנין
 אכנים חזק אשר לא יכלו להבקיעהו ולחפר מתחתיתו ויאלצו
 לחפר לצפונה (במרחק 1 מ. מהשער הנזכר) במקום אשר כבר
 כלה הבנין, ואחרי חפירה בעמק 2.25 מ. גלו את הסלע אשר
 עליו נוסד חומת הר הבית. והחפירות הראו לדעת כי הבנין
 הנמצא כעת מתחת להקרקע הנוכחית הוא בל"ס החומה הצפונית
 שנכלה את המדרגה אשר נכחה ירדו מהשער הנזכר לעמק
 המירופיון. ובאמת קרקע הסלע במקום הזה נמוך ממפתן השער
 15.20 מ. ואף אם נאמר כי על פני קרקע הסלע הי' צנור עפר
 בגובה מתרים אחדים, בכ"ז נחוץ הי' מדרגה גבוהה לרדת מהשער
 להעמק. וכן יספר יוסף בן מתתיהו הכהן "כי לאחד השערים
 שבחומת המערב עלו במדרגות". והחפירות הראו לדעת כי תכונת
 החומה במקום הזה דומה ממש לתכונת החומה של "כותל המערבי"
 ואצל "קשת ווילסאן", וגם קביעת הנדבכים איש על רעהו דומה.
 מ ג ר ע ת החומה קלה מאד, וכל נדבך נוטה לפנים מהנדבך
 שמתחתיו רק משנים עד 0.025 מ. עד כי בשלשים נדבכי אבן
 תעלה המגרעת רק 0.064 מ. בעוד אשר בהצדדים האחרים של
 החומה וביתוד בצד המזרח תגדל המגרעת הרבה יתר
 כאשר הזכרנו למעלה (עמוד 8). — משער המערבים שהזכרנו
 והלאה לפאת דרום במרחק 86 מטר אי אפשר לראות את
 החומה כי בנינים נשענים לה, אך כאשר חפרו האנגלים מתחת
 להצנור הנזכר ובמקומות אחדים מתחת לקרקע הבתים הנשענים
 להחומה מצאו כי גם פה תדמה החומה בתכונת בנינה וכוונת
 אבניה וסתותן להחלק של "כותל המערבי", והנדבכים הולכים תמיד
 במדה אחת וקצב אחד.

שריד הגשר העתיק או קשת ראבינוואה¹⁾.

הגשר הזה התחיל במרחק 12 מ. ממקצוע דרומית מערבית

1) נלה לראשונה ע"י התייר ראבינוואה, ולכן נקרא בסי התרים "קשת ראבינוואך" על שמו.

החומה, ורחבו הי' 15,52 מ. בערך, ועד היום נראה אבני
 ענק יוצאים וכולמים מארבעה נדבכי החומה אשר שנים התחתונים
 מהם לבד גבוהים 3,66 מ. וכל רואיהם יבירו כי הם נשאו
 קשת חזקה מאד. והנדבך אשר בו החלו לקבוע אבני הקשת —
 יוצא 0,84 מ. משורת החומה למען העמיד עליו את תמוכות
 הקשת וגם להיות לגוי. מסלע ההר עד הנדבך הזה או
 התחלת הקשת קבועים בהחומה 18 נדבכי אבן גדולים אשר
 נבהם 20 מ. (המגרעת פה קלה מאד, וכל נדבך נוטה לפנים רק
 0,03 מ.), ונשית הקשת לאמר ארכה ממזרח למערב היא 12,80
 מטר (לפי ערך כפיפת האבנים היוצא מהחומה). — כשנת תרכ"ה
 גסה המהנדס ווילסאן למצא את העמוד המרובע אשר עליו עמד
 קצה השני של הקשת ויחפר במרחק 12,80 במערב חומת הר הבית,
 אך לא מצא מאימה, ואז עלה על לב אחדים לאמר כי מלאכת
 הגשר הזה לא נגמרה מעולם, ואבני הקשת היוצאות מהחומה
 הוכנו לגשר אשר חשבו לבנות. אולם אחרי שנים מספר הכחיש
 הנסיון את ההשערה הזאת, ויראה לדעת כי ווילסאן לא העמיק
 לחפר די, כי שנים אחדות אחרי חפירתו חפר החוקר ווארען
 בהמקום המשוער רק עמוק יותר הרבה, וימצא באמת את העמוד
 המחופש, והאדרכת דר. שיק גם הוא ראהו בעצמו וימדהו, וזה
 מדתו: עביו רק 3,80 מ. וארכו כרחב הקשת 15,52, ובתחתיתו
 הוא מעט יותר רחב וארוך מאשר בחלקו העליון; והוא עומד
 על יסוד סלע ההר הגבוה 2845 רגל מעל פני הים וחצוב ישר
 מארבעת עבריו. — מהעמוד הזה נראו עוד שלשה נדבכי אבן
 אשר גבהם יחד הוא 3,36 מ. בישי נדבכיו התחתונים יש ארבע
 ארובות גדולות אשר רחב כל אחד מהם 2 מ. ועמקם 1 מ. והנדבך
 השלישי שעליהם — מכסה אותם כמשקוף, הכל דומה ממש להארובות
 שבקשת ווילסאן אשר הזכרנו, אך הארובות קטנות יותר מעט.
 בפאת מערב נכנס הנדבך השני של העמוד איזה סנטימטר
 לפנים, בעוד אשר בצד המזרח של העמוד הגהו הולך ישר.
 ומה נוכל לשפוט כי פה הי' מחובר גשר עץ אשר דרכו הלכו

להעיר העליונה והוא הי' קצר הרבה מגשר האבן. ובאמת מצא וו א ר ר ען במרחק 24 מטר לפאת מערב העמוד הזה—עמוד מרובע אחר שעליו עמד קצה השני של גשר העץ. עובי העמוד הזה הוא רק 2 מטר וארכו מדרום לצפון 4.62 מטר, ומה נוכל לשפט כי רחב הגשר הי' רק 5 מטר, והרוחב הזה די הי' להליכת העוֹדִים להרה הכית. וקורות ארוכות 24 מטר לא הי' מהדברים הנפלאים בבנין הכית¹). ותועלת גשר עץ ביחוד בעת מצור ומלחמה—רבה מאד, כי בנקל יוכלו להסיעו ממקומו. ומפה—לאמר מהעמוד המרובע השני—והלאה עד ראש העיר העליונה הי' לפי הנר' עוד גשר שלישי בנוי על עמודים קטנים (ואולי היגם מכוסה מלמעלה) אשר רחבו הי' כרוחב גשר העץ או מעט יותר, והאות על זה כי וו א ר ר ען מצא במערב העמוד האחרון — שורה של עמודים מרובעים העומדים רחוק איש מאחיו 3.85 מ. עובי העמודים האלה הוא רק 0.60 מ. עד 0.80 מ. וגבהן 2.80 מ. אך תכונת הבנין של חלק הגשר הזה, לאמר אם הי' בנוי על קשתות, תקרות או קורות עץ, לא נוכל להחליט עד אישר חפירות חדשות תגלנה לנו אם באמת יש שורה של עמודים גם לפאת צפון. (לפני שורת העמודים הנזכרה ואצלה מצא וו א ר ר ען בורות אחדים חצובים בסלע החר). במלחמה האחרונה של היהודים עם הרומאים אחרי אשר לכד טימוס את בית ד' עמד טימוס ושרי צבאותיו על הגשר הזה. וממנו נשא ונתן עם ראשי המתקוממים אשר עמדו על העיר העליונה ממולו (אחרי אשר כבר הסיעו את גשר העץ ממקומו) ואז הי' רחוק מהם בערך 30 מ. בעוד אשר לוא עמד במקום

1) לדוגמא נוכל להביא שני אלה : בית המקדש עם התאים אשר בסביבותיו הי' רחב שבעים אמה או 32 מטר. ולפי המסופר מאת יוסף בן מתתיהו הכהן בקדמוניות הי' ג' ב' (ע"ס תרנוס מרטון) הי' כל הבנין מקורה בקורות ארוכות שיצא עוד מעט מהלאה לשני עברי התלים. — במלחמות היהודים (הי' א' הי') מסופר כי יוחנן מנוש חלב ברצותו לבנות מגדלים וצריחים בבית ד' למען הן על עצמו מאויביו הפנימים נשר את עצי הארזים הגדולים והנפלאים אשר הביא המלך אנריפוס מהר הלבנון לסאר בהם את בית ד' ולהרים את רום הדרו ובל"ם היו הקורות האלה ארוכות מאד מאשר כי יוחנן לא יכל להשתמש בהם כמו שהם לבנין מגדליו ואלץ לנשרם.

המקדש לא היו יכולים לשמע במרחק של 101 מ. מנעם ארוך. והנה. החפירות השונות הראו לדעת כי פה במקצוע מערכית דרומית החומה נכנו שתי פעמים קשתות או גשרים אשר נכחם עלו מעיר העליונה להר הכית. הראשון היותר עתיק נבנה מאת המלך שלמה והוא ה' בנוי נמוך II מטר מהגשר המאוחר (אשר את גובהו הזכרנו למעלה) וממנו לא נשאר לנו כל שריד בחומת הר הבית. ורק שרידים אחדים מאבני תקרתו נמצאו תקועים בתקרת הצנור הקדום העובר מתחת להקרקע הנכחית שנוכר בסמך. רחבו נוכל להגיד רק בדרך השערה כי ה' שווה לרוחב הגשר המאוחר שהזכרנו. והוא נקרא בכה"ק בשם "עלה" או "עליה"¹. וכמקומו — רק יותר גבוה II מטר (מאשר כי במשך הזמן נמלא המקום הזה באבק ועפר הרבה) — בנה המלך הורדוס קשת או עליה אחרת לחבר את העיר העליונה עם הר הבית. וממנה נשאר לנו השריד הקטן הזה היוצא מחומת הר הבית ונדוע כהיום בשם "קשת ראבינזאהן".

שני דחובות ישנים.

במרחק 85 מ. מחומת המערב של הר הכית נראה כי סלע ההר — אשר עד כה ה' הולך וגבוה — הנהו חצוב פה ישר בעמק 3 מ. ומאחוריו נגלה לעינינו רחוב העיר הישנה. הוא הנהו עמוק אך הולך ישר (בו עובר תעלת השופכים הנכחית של העיר). רחב הרחוב הזה ה' 8 מ. שלמים², ורחוב שני כזה רק יותר רחב ויותר עמוק ממנו עבר כימי הבית השני סמוך לחומת מערב־דרום הר הבית מתחת להקשת הנזכר.

צנור מים מתוקים.

כשם הזה הננו קוראים לצנור אחר העובר ג"כ מצפון לדרום רק רחוק 4 מטר מחומת הר הבית והוא הנהו עתיק מאד יותר מענין מהקודם ונגלה ע"פ מקרה. רחבו I מטר ויותר מעט

[1] במלכים א' י' ה' כתוב "ועלתו אשר יעלה בית ד'". אך בדה"ב ט' ד'

כתוב "ועלתו אשר יעלה בית ד'" וחרגונו "ומסקתיה דסליק לביא מקדשא".

[2] הוא ט"ו אמות ועוד וכן דעת ח"ל כי רחב של רשות הרבים הוא ט"ו אמה.

זעמקו 2 מטר וקרקעיתו גבוה 2 מטר מהסלע שעליו עומדת חומת
 הר הבית; ומקורה בתקרה אשר בצדה האחת יש שלש אכנים
 ובצדה השניה שתי אכנים. בצפונו עד הנתיב המוביל לכותל
 המערבי הנהו בגו י, אולם משם והלאה לצד דרום כמקום שהסלע
 יחל לעלות, הנהו הצוב בסלע ההר, ותעודתו היתה כל"ס להוליך
 את מימי הברכות אשר במערב וצפון הר הבית וגם את מי "בור
 הרפואה" הנז' (בהמלאותו) על פני כל העיר לארך חומת הר
 הבית. ובמקומות שונים היו בו ארובות או פיות אשר מהן שאבו
 יושבי העיר מים לצרכם. במרחק 37 מטר מדרום "שער המערבים"
 יפנה הצנור לצד מזרחי— ומיד אחרי זה מתפצל ממנו זרוע ההולכת
 יותר למזרח, והיא שפכה את מימיה בכור עגול אשר חומת הר
 הבית סותמת את מחציתו ועל ידה נסתם גם תוצאתה בהצד השני
 של הכור— ואחרי עבור מרחק של 4,30 מטר יבואו מי הצנור
 בכור עגול אשר מדת קוטרו 4 מטר וגבהו ג'כ 4 מטר, ותקרתו
 שכבת סלע דקה ובה ארובה לשאיבת המים. קרקע הכור
 עמוק רק 1 מטר מקרקע הצנור. מהכור הזה והלאה הולך הצנור
 לצד דרום בתכונתו וגבהו הקודם, ואחרי עבור שטח של 25 מטר
 יכנסו מימיו להדר מרובע הארוך ממערב למזרח 4 מטר ורחב
 3 מטר וגובה קרקעיתו שוה עם קרקע הצנור, וכנראה הי' לפניו
 מדרגה לרדת לתחתיתו. מהחדר הזה הולך לצד מזרח מבוא הרחב
 1 מטר וגבוה 4 מטר אשר אחרי עבור 4,50 מטר יכלה בהחומה
 הקדומה שהקיפה את הר הבית, אך אין בו כל פתח כמו שהי'
 דרוש להיות עפ"י ההשערה. הצנור מתפשט עוד הלאה ישר לצד
 דרום, ואחרי עבור 1 מטר יעבור עוד הפעם דרך בור עגול אשר
 מדת קוטרו 5 מטר, וקרקעיתו נמוכה 1 מטר מקרקע הצנור ככהבורות
 הקודמים, וגם בתקרתו יש ארובה לשאיבת המים. מפה ילך
 הצנור הלאה באופן האמור רק נושא לצד מזרח, ובקרבת מקצוע
 דרומית מערבית הר הבית הנהו יוצא מתחת לסלע ההר, ומפה
 והלאה הנהו בגו י ויותר קצר מעט והולך במדרון חזק במרחק של
 עוד 30 מטר ושם נחרב (השפוע של הצנור בכל השטח אשר

תארנוהו הוא 5 מתר, ולפי הנראה נתאחד לפנים עם הצנור שכדרום
הר הבית שנזכיר הלאה. — בחלק הצנור העובר מתחת
לקשת ראבינזאהן שכורה תקרתו בשני מקומות, ופה
מונחים אבני תקרה וקשת גדולות, והנה הנן בל"ס שרידי
הגשר הקדום שנבנו בימי שלמה, כי הצנור הזה נמוך מהרצפה
הישנה של הרחוב שעבר פה בימי הבית השני, שנזכיר בסמוך.
רצפה ישנה.

בעמק של 2342 רגל מעל פני הים שהוא כנכה 5 מתר
מסלע ההר ותשעה מתר (כמדה מתמצעת) מקרקע הצנור הנז',
נגלתה רצפה ישנה מאבנים גדולות שטוחות חלקות כמאד
ההולכת ישר רק נוטה מעט לצד מזרח ועליה נמצאו מונחים
שרידי אבני הקשת המאוחרת כמו שנפלו בעת הרבן הבית השני.
ארוכות הצנור הנז' הנן בגובה אחד עם הרצפה, ומה נראה בעליל
כי הרצפה הזאת היא רצפת הרחוב שעבר לפני חומת הר הבית
בעת בנין הגשר המאוחר, ואצל מקצוע מערבית דרומית
נאלצו לכסות ששת הנדבכים התחתונים של החומה בעפר.
(ההמשך יבוא).

א ס י א

ט א ת

מאור איש שלום

מורה בבית המדרש בוינא.

השם אסיא נזכר פעמים רבות בדרו"ל ולכן נבארהו בפרטיות,
וכבר האריכו בענין זה בעל ערך טילין והערוך השלם, ואחזה
דעתי אף אני ואומר:
אין ספק שיש עסיא או אסיא בארץ ישראל, שהרי שנינו
בגישין ד' ע"ב, א"ר יצחק עיר אחת היתה בא"י ועססיות שמה
והיו בה ב' הגמוניות וכו'. ויראה שעל שם ב' הגמוניות קראה

עססיות בלשון רבים (1). ובהאשה בתרא דיבמות תנן: ושוכ
 מעשה בעסיא. (ובגמרא ירושלמית הגי' באסיא) בא' ששילשלוהו
 לים ולא עלתה בידם אלא רגלו. ובעל תבואות הארץ ק"ג ע"א
 כתב עסיא או עססיות לדרום מערב באניאס בערך חצי שעה
 הכפר עסיאס. אמנם אין זה מסכים עם עסיא, שפשוטו משמע
 שסמוך לים היא, ובירושלמי שם אמרו עלה תני רצו להתוך
 ספוגים וכאו ומצאו אותו שולחני בעכו, כלו' רבאיזה תוספתא תני
 עלה ששילשלוהו לים כדי להתוך ספוגין מרקיעת הים ולא
 עלתה בידם אלא רגלו ואח"כ מצאו אותו חי והיה שולחני בעכו.
 וכן גרסינן בשבת ק"ט ע"א רוחצים במי גדר במי חמתן במי
 עסיא ובמי טבריה אבל לא בים הגדול ולא במי משרה ולא
 בימה של סדום. ופרש"י מקום שאין דרך לרחוץ, ומוכח שהוא
 לרפואה אסור. אמנם מקום שדרך לרחוץ אפי' בים הגדול במקום
 שהמים יפין מותר, ומי עסיא נראה שהם מחוכרים עם הים והם
 ראויים לרחיצה ולא מוכח מילתא דלרפואה עכיד. ולחנם טרח
 בעל ערך מילין לעיר סארדים או לעיר אסיא בלידיא או לעיר
 הירופוליס במחוז פריגיא באַזִיָא הקטנה מקום מרחצאות מפורסמות,
 שלא דברו חכמים אלא ממקומות סמוכים ונודעים לכל העם,
 וכאינך דמנו התם מי גדר ומי חמתן ומי טבריה. וכן הא דגרסינן
 בירושלמי דבמה מדליקין אמקרא הגותן בים דרך וגו' ר' יוסה
 בריה דר' תנחום דכפר אנין עובדא הוה באסיא אתא בעי מיפרוש
 מן חגא ועד חנוכתא וכו'. וכבר פ"ו גרים לה ר' יהושע בריה
 דר' תנחומא בר חייא דכפר חנון הוה באסיא בעא דיפרוש וכו'.
 ובקהלת רבא פ"ג גרים לה ר' יהושע בריה דר' תנחום בר חייא
 דכפר אנון וכו'. ויראה שהיא אותה אסיא בא"י והיא על הים.
 וגרסינן בחולין מ"ח ע"א התליע ככד שלה זה היה מעשה ועלו
 עליה בני עסיה ג' רגלים ליבנה לרגל שלישי התירוה להם.

(1) ואולי היתה נקראת בן על שם מין קטנות שנקראים עססיות כמו כפר
 שהלים בניטין ג"ז ע"א.

איך אינה רחוקה כל כך מיבנה כיון שעלו לשם כל ג' רגלים.
דוגמא לזה היא שישנינו במשנה דפרה לענין מי חטאת כפ"ז
מ"ו המוליך את החבל בידו (ששאב בו המים להחזירו לבעלים)
לדרכו כשר שלא ללכתו פסול (משום מלאכה אחרת עמו) זה הלך
ליבנה ג' מועדות ובמועד שלישי הכשירו לו הוראת שעה. ותני
עלה בתוספתא שם פ"ו הלכה זו עלו עליה כני אסייה ג' רגלים
ליבנה ברגל הג' הכשירו להן הוראת שעה. והנה עסיא או אסיא
זו על כרחך בא"י היא והיא אחת מכ"ד משמרות שהיה אפר פרה
תחת ידם להזות בו. והנה מזה נראה ברור כי עסיא או אסיא
זאת ודאי שכארץ ישראל היא.

אך יש אסיא או עסיא שע"כ אינן מא"י כהא דירושלמי
מגילה פ"א ה"א אשכנז וריפת ותוגרמה אסייא והדיית וכו'. ובב"ר
פל"ז אסיא והדייף וכו' וכן בתרגום ירושלמי תרגם אשכנז אסיא.
ויהיה אסיא אם שם עיר או שם מדינה. והנה שתיהם נזכרו
ביוסיפון לעברים שכתב בפס"ז על קליאופטרה: "ובשנת כ"ב
למלכותה החריב קאסיאום המלך במצות קיסר רומי את עיר
אסיאה ויעל גם על ירושלם וילחם עם היהודים וכו'". ובפע"ב
כתב ששלח מתרדת מלך ארמעניה אל העיר הנקרא כיאו אשר
היא בקצה ארץ אסיאה ויקח משם את הזהב וכו' וגם לקח עוד
אז משם את הזהב אשר הקדישו היהודים היושבים בארץ אסיא
וכו'. ובפס"ז: יצא קאסיאום ממדינת רומה בחיל ככד מאד
ויבא אל ארץ אסיאה וישחיתה ויסע משם וילך ארץ יהודה,
ובפס"ז: אז באו יהודים מארץ אסיאה במנחות גדולות והורקנום
מלך יהודה וכו'.

והנה בעיר אסיא וארץ אסיא הללו נסכים עם בעל ערך
מילין שהיא בארץ ליריא באזיא הקמנה וכאשר יוכיח השם עיר
כיאו אשר היא בקצה הארץ והיא כיאו ס בין הניסין אשר
לארץ לידען. ומדברינו הנ"ל למדנו שהיתה מיושבת מיהודים
רבים. וכנראה התיישבו שם תחת ממשלת הפרסיים אשר לכדוה
ויכבשו את סארדעס עיר ממשלתה. וגמצאת אומר שישם אסיא

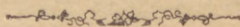
נאמר בכלל ובפרט וביחוד. ר"ל כל הארצות שקראום הרומיים אַזַיָּה הקטנה הם נקראים סתם אסיא. ובכלל אלו הארצות נקראת ארץ לידיא בפרט ארץ אסיא. וביחוד היתה נקראת העיר "כיאוס" בשם אסיא. וזהו ששנינו בספרי ס' בלק מלכות זו מתגאה ומשתחצת אין לה אלא ד' מדינות שראויות למלכות, ואלו הם אסיא ואלכסנדריא וקרתגיני ואנטוכיא וכו', דהיינו אסיא עיר הממלכה בארץ לידיא כשאר ערי המלוכה דקחשיב אלכסנדריא במצדים קרתגיני באפריקא ואנטוכיא בסוריא. וכן בב"מ פ"ד ע"א שא"ל אליהו לר' ישמעאל בר"י אבוך ערק לאסיא את ערק ללודקיא וכו'. ממה שאמר את ערק ללודקיא שהיא לאַאָדיצעא עיר על חוף הים בסוריא הצפונית יש לרון שאף אסיא היא שם עיר, ואולי היא אסיא הנזכרת. ובע"ז ל' ע"א ארשב"ל קרינא אין בו משום גילוי מאי קרינא א"ר אבהו חמרא חליא דאתי מעסיא. וגי' הערוך חמרא דאתיא מבי אסיא. ופי' בעל המוסף קרינא בלשון יוני ורומי תירוש מבושל עד שיעמוד על שלישי, ויהי בארץ עסיא מחוז הנקרא קריא (קאריען הסמוכה ללידיען) ויין הגדל שם יקרא קרינא. ולפי' יתפרש עסיא ע"ש הכלל, כל' שאותו היין הבא מעסיא הוא קרינא. אולם לגי' הערוך נראה שפירושו יין הכא מבית הרופא שנותנים לחולים הוא קרינא¹). והנה אסיא שהזכיר ראב"י לפרש קני וקניו וכו' יראה שהיא אסיא הנזכרת. והוא כעין תרקי וקרתגינה דקחשיב, כמו שפרשתיים במאמרי "גבולי א"י וסוריא" בה"ירושלים" ש"כ.

אמנם נמצא עוד עסיא או אסיא שיש לרון בהם. והוא דגרסינן בתוספתא דמנלה פ"ב א"ר שמעון בן אלעזר מעשה בר"מ שהלך לאסיא לעבר את השנה ולא מצא שם מגילה כתוב עברית כתבה מפיו. והובאה מעשה זו בכבלי מגלה י"ח ע"ב ושם

[1] ובהו מתפרש היטב מה שאמר רבא ובמקומו יש בו משום גילוי מ"ט חמר מדינה, כלומר כמו שיתנהו הרופאים אין בו משום גילוי אבל כמו שזכרין אותו במקומו יש בו משום גילוי.

איתא עסיא אלא דהתם גרים ולא הי' שם מגלה סתם. והוזכרה
 בירושלמי דמגלה פ"ד ובכ"ר סוף פל"ו כמו שהיא בכבלי אלא
 דשם איתא אסיא, וכן ליתא שם שהלך לעבר שנה. וכבר יש
 מקום לומר שמלת לעבר את השנה הם פלימת הקולמוס שמעה
 הכותב בזכרונו ממקום אחר. והוא דגרסינן בסנהדרין כ"ו ע"א:
 ד' הייא בר זונקי ור"ז בן יהוצדק הוו קאזלי לעבר שנה בעסיא
 פגע בהו ריש לקיש אימפל בהדיהו אמר איזיל איחזי היכי עבדי
 עובדא הויה לההוא גברא דקא כרוב א"ל בהן וחורש וכו', תו
 הויה לההוא גברא דהוה פסח בכרמי א"ל בהן זמר וכו' מ"ש בהן
 משום דחשידי אשביעית. וכו' אמרו מרודא היא דין וכו'. ועסיא
 זו יראה שבא"י היא. והתוספות שם וביבמות קט"ו ע"א בד"ה אר"ע
 כשירדתי לנהרדעא לעבר שנה. ובכ"ב ג"ו ע"א הקשו הא אין
 מעברין שנים בחו"ל ועסיא חו"ל כדאמרינן עסיא ואספמיא וכו'.
 והנה אם היא עסיא שבא"י לא קשה מידי. וכבר יש מקום לומר
 שיכולין לעבר אפי' היא בחו"ל דאמרינן בירושלמי בסנהדרין פ"א
 ביכולין לעבר בא"י — אבל כשאין יכולין לעבר בא"י שמעברין
 אותה בחו"ל. ומסתמא עיכוכא הוה שלא היו יכולין לעבר במקומן
 דאזלי לעסיא. אבל רחוק הוא מן הלכ לקבל שהלכו לאסיא
 בארץ לידיען לעבר שנה וריש לקיש מפל בהדיהו בלא הכרח
 לדרך רחוקה כזו לראות היכי עבדי עובדא. אמנם עסיא
 או אסיא דר"מ לא יקובל על הדעת שהוא בא"י שלשון שלא
 מצא שם מגילה כתובה עברית משמע שמגילה היתה להם בלשון
 אחרת אלא שלא היתה להם כתובה עברית ואיך יאומן שאילו
 בני אסיא שהלכו לרנגל ליבנה ולמדו הלכות — שלא יהיה להם
 מגילה כתובה עברית. אתמהא. ובעל כרחנו נאמר שאינה אסיא
 בארץ לידיען ואינה אסיא בארץ ישראל אלא אסיא שלישית
 היא. והנה שמענו מרשב"י בענין קני וקניזי וקדמוני שפי' אסיא
 אספמיא ודמסקום, וכבר הודעתי במאמרי גבולות ארץ ישראל
 וסוריא" (כהירושלים שנה ב') אספמיא ודמסקום היכן הם ושהם
 לצפונה של א"י א"כ יגיד עליו רעו שאף אסיא סמוכה להם.

גם ידענו מר"מ שהלך בארץ סוריא ותלמידו רשב"א עמו כמו שהזכרתי שם בענין ערדיסקוס, ואף כאן רשב"א הוא המעיד עליו והמספר המאורע, א"כ רגלים לדבר שאסיא זו בסוריא בצפונה של א"י. ולענין עיבור שנה אפשר שדנו אותה כגליל או שלא היו יכולין לעבר בא"י. אי נמי דמלות "לעבר שנה" הם מ"ס כמו שאמרתי.

רבני א"י, ראשיה וחכמיה.

תולדותם וספריהם

מראשית האלף הששי עד ימינו אלה (ע"פ סדר א"ב).

המאה הראשונה.

השקפה קצרה על מצב ישוב ארצה"ק והשתלשלותו.

בשנת העשרים לאלף הנוכחי (1260) עלו המונגולים או הטאטארים — תחת פקודת נשיאם כאן הולאנו — כשואה על ארץ ערב וסוריא, ויעשו בהן שמות ופרעות, ובכל מקום בואם רצחו שדדו מכדי חמלה ויציגוהו ככלי ריק, אך יתר מכל הערים שנתתה מצצה עייק ירושלם את קובעת כוס התרעלה; העריצים האלה ערוה עד היסוד בה ויעשו שפטים גוראים ביושביה עד כי נאלצו לעזבה וללכת באשר ילכו, וירושלם נשארה שמה ושוממה, היכליה הרוסים ובתיה חרבים ועזובים. והרבה יתר מכל יושביה היו היהודים — אשר זה גורלם מאת הגלו מארצם להיות תמיד השה לעולה — לברות למלתעות האכזרים האלו. הרבה מהם הוטתו תחת ידי מעניהם, ויתרם נדרו הלכו מפני חמת המציק. מהם בקשו למו מנוס בהערים והכפרים הסמוכים כמו חברון עזה שכם, ומהם לערי חו"ל הקרובות, וישבת מירושלם קהל ועדה

מאחינו בכל עת ממשלת המונגולים בארץ וגם משך שבע
שנים (בערך) אחריהם, כי הנמלטים פתחו לשוב אליה מפני חמת
המציק. וגם בסוף שנת הכ"ז לא נמצאו בה רק שני אחים
צובעים (אשר קנו זכות מלאכת הצביעה ממושל העיר) ובימי שבת
ומועד נאספו בכיתם איזה אנשים מהנמלטים להכפרים הסמוכים,
ובצירוף בניהם הקטנים התפללו בעשרה, אך לא יכלו לקרא
בתורה, כי את ספרי התורה הכריחו בעת המהומה לשכם, ועוד
לא הרהיבו עוז בנפשם להשיבם. — אך עת לחננה כי בא מועד
ומקץ שבע שנים לשמטותה מבלי בניה ביום מ' לירח אלול שנת
הכ"ז עלה רבינו הרמב"ן ירושלמה. ובראותו כי כבר סר פחד
העריצים מהארץ, והגוים אשר נסו גם הם בעת המהפכה כבר
שבו אליה מעט מעט, ומספרם הגיע כבר לאלפים נפש, נמר
אומר ליסד את הישוב מחדש. וידבר על לב אחינו אשר נמלטו
בהכפרים ובערים הקרובות בארץ וחוצה לה כי ישבו ירושלמה,
ורבים מהם שמעו לקולו ויבאו להאחזו בה. ועמהם הביאו משכם
גם את ספרי התורה, ובמשך חמשה ועשרים יום נוסדה
עדה חדשה מאחינו בירושלם. וביום הזכרון לשנת הכ"ח התפללו
בני העדה הזאת בכיהכ"ג החדש שהחזיקו, ויקראו בתורה ויתקעו
בשופר כמשפט. ומעת הזאת הלך ישוב ירושלם וישוב שאר ערי
ארץ הלך וגדול. ובערים וכפרים רבים אשר כעת אין שם אף
יהודי אחד, היו אז קהלות גדולות ונכבדות (כאשר בארנו כל
זאת בארוכה במאמרנו "היהודים בארץ הצבי" בה ירושלים" שנה ב').
צרות מהומות ומכוכות שונות עברו כפעם בפעם על עדת
ירושלם, אם מחמת פקידיה אשר המיטו עליהם מסים וארנוניות
כבדים מנשא או מחמת מקרה הזמן כדברי רעב ועוד, ולא פעם ולא
פעמים הוכרחו מספר מיושביה — וביחוד בני האשכנזים — לעזובה
ולהמלט על נפשם לערי הגליל. אך מרבית יושביה סבלו
באהבה את כל אשר נטל עליהם ולא עזבוה גם בימי הסכנה
היותר חזקה. ומעת הוסד הישוב החדש ע"י הרמב"ן לא נתבטל
עוד ישוב ירושלם כליל, רק נתגדל ונתקטן לפי רוח ומצב הזמן.

כאשר בארנו את כל זאת במאמרנו הנז' בה"ירושלים" שנה ב' וג'. והנה מעוט מספר חו"ר ארה"ק בשתי המאות הראשונות של האלף הזה נפלא במאד, אך אין כל ספק אצלנו כי מספר חכמי ארה"ק ורבניה הי' גדול הרבה מהמספר שעלה בידנו לאסוף ורק מאשר כי חזון חבור הספרים לא הי' אז נפרץ במאד כבהמאות האחרונות, וגם מכל המכתבים הרבים אשר נכתבו מאת יושבי ארה"ק לקרוביהם ומיודעיהם בחו"ל בהתקופה הזאת נשארו לנו לפלטה רק שנים שלשה, פנקסי הקהלה וספרי תקנותיה גם בהם עשה הזמן כלה, וגם מאבני המצבות ¹ אשר בבית הקברות לא נדע כל מאומה, כי את ביה"ק הישן אשר הי' אז במורד המזרחי של הר המוריה לקחו המושלימים לבי"ק בעדם, ולכן אין כל פלא אם מספר חו"ר ארה"ק בהתקופה הזאת שהגיעה לידנו מצער הוא. אנו השתדלנו כפי כחנו לאסוף מכל מכתבי המסע תקנות והסכמות קדומות שנשארו לנו לפלטה—את שמות כל רבני העדות וחכמיהן, וכן לא נמנענו מלאסוף גם את שמות אנשים נודעים אשר אולי לא בין גדולי חכמי העדה נמנו, אך אין כל ספק כי ישנם עוד מכתבים תעודות וזכרונות ספונים וממונים האוצרים בקרבם שמות גדולי ארה"ק וחכמיה בהתקופה הזאת והבאות אחריה שלא נודעו לנו. ולכן נבקש בזה את פני כל חכמינו וחוקרינו כי יואילו לתת ידם לנו להשלים את עבודתנו זאת הן בהוספת שמות של חכמים ורבנים שלא נזכרו כלל במאמרנו זה והן בהוספת זכרונות והערות בתולדות החכמים הנזכרים. ובתודה רבה נפרסם את הוספותיהם והערותיהם בה"ירושלים".

1) לדעתנו לא נהנו אז לחרת כל כתבת על אבני המצבות (בהבדיל לא נהנו עד המאה הזאת לחרת את אבני המצבות) והמצבות שהיו ברובלי הר הזתים שאותו לקחו אחינו לבית קברות שהמאה הרביעית והלאה. מהן ננבנו ומהן הושקעו בעסק האדמה (כי המצבות שה אינן עומדות כי אם שוכבות על גבי הקבר), והמצבה היותר קדומה שיכלנו להציל ממצבות הר הזתים היא משנת ת"ג. ואתן פרסמנו במאמרנו "קברי ארץ הצבי" בה"ירושלים" שנה א'.

בספרו כפ"פ, וכנראה נאכדו. ומלכד הספרים שחבר, תרגם עוד שני ספרים משפת רומי, והם :

(6) תרגום ספר רפואות של החכם Armengaud Blaise

רופא נודע ממונפלייר (כת"י בפרמא) והוא כנראה הספר הראשון מספריו, כי בהקדמתו הוא אומר : כי איתו חבר בשנת שעבודו תחלת גלותו, לאמר מיד אחר שנת הא' ס"ו. (7) ספר הכבוסים. מכיל קובץ מאמרים והערות בחכמת הרפואה אשר נקצצו כנראה על ידי הרופא אליהו בן יהודה (ראשיתו נמצא בכת"י ברומא).

(ב) הר"ר ברוך (תלמיד ה"ר מאיר ממדינת אשכנז¹). עלה לירושלם כנראה בהמחצה השניה של המאה הזאת, והיה חכם גדול בתלמוד עד שהר"ר אישתורי הפרחי הביא אליו את ספרו 'כפתור ופרח' להגיה, והוא מביא הסכמותיו והערותיו פעמים רבות², והוא נפטר עוד בחיי הרב בעל כפ"פ³.

(ג) הר"ר חננאל אבן אטקרא. החכם הזה בא מספרד ארץ מולדתו לארז"ק; למען השג ידעות ברורות מחכמת הקבלה אהובת נפשו, אך הוא מת בקצור ימים.

(ד) הר"ר חיים (מארץ צרפת). אחד מרבני ירושלם וראשיה בהמחצה השניה של המאה הזאת. ולפי הנראה הוא ר' חיים צרפתי הנזכר בשו"ת הר"ן סימן ל"ח⁴.

(ה) הר"ר יוסף (מארץ צרפת) אחד מרבני ירושלם וראשיה בזמן הנו'⁴.

(1) בכפרים סוף פרק ל"ו כתוב : שמעתי מה"ר ברוך על רבנו מאיר רבו זכו ואותו הרב מאשכנז ה"ו. והוא הר"מ ב"ר ברוך כאשר העיר ע"ז הרצ"ה הן טוב במאמרו 'זכרון שפ"ו' אולם מה שהוא חושב כי ר' ברוך זה הוא ר"ב מארץ יון הנזכר פעמים רבות בהרא"ש על כי בפרק א' הוא כותב : ויהר"ב סגורדי, וסגורדי הוא שם אחת מערי ארץ יון — איננה נכון כלל, וכבר העידנו בתוצאותנו בשם הגאון מיהרצ"ה חיות ז"ל (שמכתבו להרצ"ה ח"ט) כי מלת היר"ב סגורדי הוא ט"ס וצ"ל במקומו "הרב הערוך" יעו"ש.

(2) בס"ו הוא כותב : והסכים בזה מה"ר ברוך ז"ל, גם כי אמר אלי בירושלם כשהבאתי אליו זה הספר לעבור עליו ולהגיהו . . .

(3) בכ"מ שמוכרוו כותב עליו "ז"ל".

(4) שני אלה נזכרים במכתב ה"ר יצחק חילו (שה"ו בירושלם בשנת צ"ד) בין רבני ירושלם וראשיה אשר היו מצרפתו ולס"ד החכם כרמולי המה הרבנים ר' חיים צרפתי ור' יוסף מטהסילא הנו' בשו"ת הר"ן סימן ל"ח.

ולפי הנראה הוא הרב ר' יוסף ממרסיליא הנז' בשו"ת הר"ן שם.
ולפי זה יהיה הוא והרי חיים הקודם מגדולי הרבנים, על כי
שלשת הנשבעים הנזכרים בהשאלה הנז' נשבעו על דעתם.
(ג) הרי יצחק חילו (מעיר לאריזא כמדינת צרפת). עלה
לירושלם בשנת צ"ד וישוב בכל ערי א"י ומשם כתב מכתבים
שונים לבני ביתו. ונדפסו רק בתרגום צרפתי בספר Itinéraires
de la Terre Sainte להחכם כמהור"א כרמולי.

(ד) הר"ר משה ב"ר יהודה, רב ואב"ד בצפת ת"ו בסוף המחצה
הראשונה של המאה הזאת. מתולדות הרב הזה לא נודע מאומה רק
כי הוא ובית דינו הלכו לטכריא בחברת רבים מנכבדי וחכמי
עירו על קבר הרמב"ם ז"ל, ויחרימו את כל איש אשר יהיין לדבר
סרה על הרמב"ם ועל ספריו¹.

(ה) רבינו משה ב"ר נחמן גירונדי (הרמב"ן). עלה בסוף
ימיו מספרד ארץ מולדתו לירושלם דרך עכו ביום ט' אלול שנת
כ"ז². וירושלם היתה אז חרבה ושוממה מאין איש (זולתי שני
אחים צובעים), כי המונגולים עשו בה הרג ואכזר; וידבר על לב
יושבי הכפרים והעירות הקרובות והרחוקות כי ישבו לירושלם
להאחז בה, ודכריו מצאו חן בעיניהם ושטעו לקולה, וכריה
כ"ח התפללו בצבור כאחד הבתים אשר החזיק לביהכ"נ³, והוא
כונן את ישוב ירושלם האחרון⁴ אשר לא נתבטל עוד. פה
עבר שנית בסירושו על התורה ויוסף בו חרושים רבים⁵.

(1) מכ"ע ישורון להחכם ד"ר קאבאק.

(2) מכתבו לבנו הנספח בסוף סירושו על התורה, ובשלשלת הקבלה כתב שראה
מכתב זה בכתב ידו, וכתב בו שנת כ"ה, ונראה לסמוך יותר על הנדפס שכתב מסורש
שנת עשרים ושבע, ועכ"פ טעה בעל היוחסין שכתב שנפטר שנת עשרים.

(3) מכתבו לבנו הנדפס בסוף ספר יחזרת האדם.

(4) ע"ד עבודתו הגדולה ביסוד הישוב, ראה מאמרינו היהודים בארץ העבי" בירושלים ש"ב.

(5) זה לשונו בס' וישלח (ליה ט"ו): ועכשיו שזכיתי ובאתי אני לירושלם
שבח לאל הטוב והמטיב ראיתי בעיני שאין מן קבורת רחל לבית להם אפילו מיל.

ואחרי שלש שנים¹) לשבתו בה (ה"א ל') שבה רוחו אל על
בשנת השלשה ושבעים לימי חייו (בערך) ונקבר בחברון²) סמוך
למדרגות ההיגיוניות של מערת המכפלה. מהספרים אשר חיבר
נזכיר רק את אלה שהשלים בארה"ק או שנספח בהם מכתביו
מארה"ק³, והם :

1) תורת האדם כולל כל דיני חולה ומת והספד וענין
דין וחשבון ועונש וגמול בלי שערים (השער האחרון ישער הגמול"
גדפס פעמים רבות גם לבדו). קושטאנדינא רע"ט, וויניציא שנה,
ווארשא תר"א⁴. ובסופו אחרי "שער הגמול" גדפס מכתב
שכתב מירושלם לבנו נחמן.

2) ביאור על התורה. ליסכונא רמ"ט, נאפולי ר"ג, פיזרו
רע"ד, זאלקווא תקס"ה, פרעסבורג תקצ"ט, לעמברג תרל"ח, ווולת
זה סכיב התורה פעמים רבות. ובסופו יש ג"כ מכתבים שכתב
מירושלם .

3) הר"ר יצחק ב"ר שמואל דמן עכו, תלמיד חבר ואיש
סודו של הרמב"ן. הקדיש את כל ימיו לחכמת הנסתר, וימנה גם
בין תלמידי הר"ר שלמה פטיט. חיבר ספרים רבים בקבלה,

1) שה"ק מקונטרס ישן, ובטעות כתב שם בשם היוחסין שהרמב"ן האריך ימים
בירושלם, שלשון היוחסין הוא : "והרמב"ן עלה לירושלם ועשה בהכ"ג שם והאריך
ימים ונסת"ו, אבל אינו אומר שהאריך ש מ ה ימים.

2) הרמב"ן בעצמו כתב במכתבו לבנו (הנדפס בס"ס תורת האדם) כי הוא
הולך לחברון . . . ולהצוב לו שם קברו, וגם בספר "שבחי ירושלם" (דף ד') כתוב : "וקבלה
מוקני שער שסמוך למערת המכפלה מכתוצ הוא קבר הרמב"ן ז"ל, ואחריו נמשכו רבים
מרושמי הקברים, וכן יראו גם היום את קברו במקום הזה. אולם בס' נא"ו כתוב כי קברו
בעיר עכו אצל ההר, ולדעת אחדים מרושמי הקברים שת בעכו ועצמותיו הובלו לקברות
בתיסא אצל קבר הר"ר יחיאל מסאריו [אולי צריך להיות הר"ש משאנץ כי ר"י מסאריו
שב מירושלם בחזרה לארץ צרפת].

3) בתולדות הנאונים והחכמים הגדולים אשר הוהירו כבוכבים בשמי ספרותנו, אשר
עלו לעת זקנתם לארה"ק נזכיר רק את פעולותיהם בארה"ק והספרים שחברו בהן
מי תולדותם בשלמות דורשת ספר שלם, ומרכיבם נכתבו כבר בספרי דברי הימים לעמנו
ובספרי התולדה המיוחדים.

והנכבד שבהם הוא ספר "מאירת עינים" לכאר סודות הרמב"ן
בביאורו על התורה (כ"י), והמקובלים מפליגים מאד בשנחוו. ובספר
זה הוא חותם את עצמו: יה"ב שני"ר דעתו (ר"ת יצחק הצעיר
בר שמואל גר"ו דמן עכו ת"ו) והמקובלים מזכירים אותו בשם
היד"ע (ר"ת הרב יצחק דמן עכו). וכאשר לכד שולמן מצרים
אלמלך אלאשרף את העיר עכו הנשארת עוד בידי נוסעי הצלב
בשנת ה"א נ"א (18 מאי 1291) נלקח גם הוא בין השבויים, אך
הוא נמלט ויבוא ארצה ספרד, ושם חי לו שיח ושיג עם ר' משה
די ליאון. והוא האריך ימים רבים, כי את ספרו "מאירת עינים"
הנז' חכר בשנת ה"א צ' (קורות היהודים להרצ"ה גרעץ כרך ז').

(ו) הר"ר מתתיהו כומן ה"ר בעל כפתור ופרח. ישיבתו היתה
בכית שאן, והרב בעל כפ"ס מזכירו פעמים אחדות בספרו, וכנראה
נפטר בחיי הרב בעל הכפ"ס¹, ולפ"ד הרצ"ה ח"ט במאמר
זכרון שם הוא הרב מתתיהו מפאריש הנז' בס' "שערי ציון" להר"י
די לאטיש (נדפס כעת בספר "אוצר טוב" להר"א ד"ר ברלינר).
יא) הר"ר פריץ אחד מרבני ארה"ק בסוף המאה הזאת, וכנראה
נפטר בראשית המאה השניה².

(יב) הר"ר שלמה עמנואל אחד מרבני ארה"ק בסוף המאה
הזאת וכנראה נפטר ג"כ בראשית המאה השניה².

(יג) הר"ר שלמה פטיט (הקטן). אחד מחכמי צרפת.
עלה לארה"ק בהעשר הרביעי (בערך) ויקבע ישיבתו עכו, ויעסק
ביחוד בחכמת הקבלה וילמד את מסתריה לתלמידים רבים. ישיבתו
בארה"ק הוסיפה לו עוז והתלהבות להשנאה והקנאה שהיתה
בלבו עוד בשבתו בארצו לחכמות הצונניות ולומדיה, ויחל
לכנות ולדבר סרה על הרמב"ם ועל ספרו המורה נבוכים
דעת. מקדישי ומעריצי הרמב"ם התלוננו מאד על המעשה הרע

(1) בכל מקום שהרב בעל הכפ"ס מזכירו כותב עליו "ח"ל".

(2) נזכר בחשובות הר"ן סימן ח' ח"ל: ונחלקו עליו כל החכמים הר' שלמה
עמנואל וה"ר פריץ וה"ר שם טוב ז"ל וכימיהם לא היו מוצה מה ומצפוף עליו היתר
ועתה בעונותינו אחרי אשר נתבקשו בישיבה של מעלה קמו המתחכמים.

הזה, והנשיא מדמשק התרה בו כי יחרימנו אם לא ישוב מדרכו. אך לב הקנאי הנלהב הזה לא נפל עליו, ולמען יוכל להפיק את זממו עזב את ארצה ויכתת רגליו לאירופא, וברוב קהלות אשכנז — ובאיוזה ערי ארץ צרפת — צלחה לו להשיג הסכמות הרבנים וראשי העדה כי האמונה והפילוסופיא לא תוכלנה לשבת כשבת אחיות יחד. ומאד יאה ונכון לשרש אותה מכרם בית יהודה. וישב לעכו, ויאסוף אליו את תלמידיו ובעלי בריתו ויחדיו דנו את ספר המורה לשרפה, ויחרימו את כל ההוגים בו (מ"ח לאלף הנחכי). ואחדים מהקנאים העיוזו עוד ללכת לשבריא ולמחוק ממצבת הרמב"ם ז"ל התוארים הנכבדים אשר היו חרותים עליה, ותחתם חרתו: "שה נטמן משה בן מיימון המוחרס והמייך". אולם כמאז ומעולם כן היתה גם הפעם הקנאה כרקב בעצמות ישוב ארץ הקדושה עול הימים. גם בעכו עצמה מושב הקנאי הנלהב נמצאו אנשים נכבדים אשר רגזו כסתר אהליהם על המעשה הרע הזה. וכאשר בא הנגיד ר' דוד נכד הרמב"ם ז"ל להעיר הזאת, תמכו המה בידו לגמול להקנאים כמפעלים, ויחד עם נכבדי טבריא וצפת ת"ו וכראשם הרב ר' משה בן ר' יהודה הנז' ובית דינו הלכו על קבר הרמב"ם, ויחרימו את כל איש אשר יהין לדבר סרה עליו ועל ספריו, וגם שאר קהלות ערי ארץ ישראל נתנו ידם למו¹.

יד) הר"ר שם טוב גאון מסענאוויא. חכם ובקי גדול בכל מקצועות תורה שבע"ס, תלמיד רבינו הרשב"א. בא מעיר מולדתו לארץ למען השגידיעות ברורות כחכמת הקבלה אהובת נפשו אך אח"כ נעשה מנגד לה, וישב לארץ מולדתו².

ספריו אשר חזר הם:

1) מגדול עיו. כולל מראה מקומות להלכות הרמב"ם ותשובות על השגת הראב"ד.

1) מביע ישורן להחכם ד"ר קאמאק.

2) בספרו "מגדול עיו" (הלכות לולב פ"ט) הוא כותב: "ואהרי כואי מארץ העב"י

(2) כתר שם טוב. (אותו חבר בצפת) באור על סודות הרמב"ן בפירושו על התורה.

(3) בדי ארון (נספח לספר התנין), פארזי תרכ"ו.

טו) הר"ר תנחום הירושלמי או איש ירושלם (ב"ר יוסף יהושע) חי בהמחצה הא' של המאה הזאת. הוא באר את כל כה"ק בערבית ע"פ הפשט ודקדוק הלשון בשם "כתב אלביאן" (המבאר), ולפני כל ספר הקדים הקדמה קצרה על תוכן הספר ועניניו, וישם את לבו בכאוריו גם על סדרי הדורות וחשבון הזמנים. ויתרגם את ההפטרות ללשון ערבית. ומלבד כאוריו לכה"ק ותרנומיו, חבר גם הגהות על ספר משנה תורה להרמב"ם, ומבוא אליו בשפת ערבית בשם "אלמרישיד אלכאפי" (המנהל המספיק) וגם ערוך למלות תלמודיות בשפת ערבית⁽²⁾. — אך מאשר כי כאוריו לכה"ק נכתבו בשפת ערבית וישוב ארה"ק נתרבה ביחוד מאחינו הספרדים והצרפתים אשר לא ידעו להשתמש בהם, לכן נשכח שמו וספריו כליל⁽³⁾ במשך שנות מאות רבות, ורק בהמאה הזאת יצאו לאור חלקים אחדים מספריו ע"י חכמי הנוצרים. עד היום נדפסו מכאוריו לכה"ק פרושיו ליהושע שופטים שמואל מלכים ואיכה ע"י פרופיסורים נוצרים, רק פרושו לחבקוק יצא לאור ע"י החכם הגדול הר"ש טונק ויתרם עודם בכת"י.

המאה השניה.

א) הר"ר אברהם ב"ר יצחק מבני האשכנזים. אחד מגדולי רבני האשכנזים בירושלם בהמחצה הראשונה של המאה הזאת,

[1] הקדמותיו דומות להקדמות הרמב"ן וכנראה העירו הרמב"ן להמלאכה הזאת.

[2] חלק מהספר הזה מאות ס' עד ש' נמצא בכת"י בבית הספרים לבני ישראל — מדרש אברבנאל וננוי יוסף" פעה"קו (נדבת הר' יהודה יהיא מורחיו באלכסנדריא) מביל 117 דפיס. קיזארטא. והוא מזכיר את הרמב"ם ור' יונה אבן ננאה.

[3] בלקוטי קדמוניות להר"ש פינסקר — נספחים עמוד 180 — מבוא כי אחד מסבארי התורה ששמו לא נודע — ולפיו הנראה הוא קראוי — מביא כספרו כאוריו ר' תנחום.

ומתולדותיו לא נודע רק כי הי' ישיב של חיר מאיר (ס"ל) [סנ"ל] בן ר' ברוך שהי' דר בעיר וויען בימים ההם. ואת גדולתו בתורה ויראה נכיר מזה כי בקיום חרם הנשיא מכלל איש קימו או חו"ר ירושלים (ראה ה"ירושלים" שנה כי צד 15) חתום הוא לכדו (לא כיחד עם יתר החתומים), ומכתבו כא בראש כל הכתכים, והוא חותם את עצמו יכה תפלת עבדכם הצעיר עבד אחד מקטני שומריה המופקדים על חומותיה, האומרים תמיד עתה תקום תרחם ציון" ¹.

ב) הר"ר אליהו מפירארא. הרב הזה בא מעיר מולדתו פירארא אשר באיטאליא לירושלם בסוף המאה הזאת (קצ"ד), והוא הי' אז כמלאך שלוח ממרום לחזק את העמודים הרוחנים של ישוב ירושלם אשר עמדו להתמוטט ע"י פטירת גדולי רבניה בהמגפה אשר היתה בשנה הזאת, ויושבי ירושלם מהרו לבקש ממנו כי ישים את משרת הרבנות על שכמו, וברוח פיו ינחם, והוא בראותו כי באמת אין איש ראוי ומוכשר יותר להמשרה הזאת ממנו, נאות לבקשתם, ואת תעודתו מלא באמת וכתמים, ויורה דת ודין ליושביה וגם ליושבי הארצות הסמוכות אשר שאלו מאתו דבר חוק ומשפט. וילמד גם את השיעורים התמידים בכיח"כ וביהמ"ד. והתאמץ בכל כחו להעלותם בשלבי סלם הישלימות ².

ג) הר"ר אליעזר ב"ר שמשון. אחד מגדולי תלמידי הישיבה אשר נוסדה בירושלם עוד בהמחצה הראשונה של המאה הזאת

¹ נזכר במכתב החרם הנדפס כס"ס. חמשה קונטרסים (הוצאת הרבני קורניל וויען

תרכ"ד) ושם נזכרים עוד ארבעה מהכמי הדור אשר קימו את דבריו הראשונים, והם :

הר"ר (העלוב) אליעזר בה"ק ר' אפרים.

הר"ר אלקנה בן הח' ר' אשר הצופה... קנדיאה וחכמיה.

ה"ר ישראל בן הח' ר' אלחנן.

ה"ר יקותיאל בן ה"ר משה הלוי זלמן.

אך אין בידנו לברר אם היו גם הם באה"ק או בחו"ל.

² מכתב אחר ממנו לכניו נדפס בספר דברי חכמים הוצאת אליעזר אישכנזי (ספר"מ 1849).

ע"י ה"ר יצחק הלוי אסיר התקוה. ובחתימתו חותם את עצמו
"הזקן העלוב" (1).

(ד) הר"ר יעקב ב"ר שמואל במצפה אחד מגדולי תלמידיו
הישיבה הנו" (1). והוא חותם את עצמו "זעירא דמן חברייא".

(ה) הר"ר יצחק הלוי אסיר התקוה. אחד מחזיר ירושלם
בהמחצה הראשונה של המאה הזאת. והוא ה"י הראשון אשר יסד
ישיבה גדולה לתורה ולתעודה כירושלם; והישיבה הזאת האריכה
ימים גם אחרי שכנה רוח מיסדה אל על (1).

(ו) הר"ר יצחק ב"ר יוסף ממלכות פורטוגאל. מעתיק
וסופר ספרים מהולל. והוא כתב את ביאור כעל הטורים על
התורה בשנת ה"א קמ"ט (2).

(ז) הר"ר יוסף ב"ר אליעזר (ב"ר יוסף) הספרדי (או טוב
עלם). בא לארזה"ק מספרד בתחילת המאה הזאת וישנים רבות
שכן בה. וישם את לבו לחקור תכונתה וקדמוניותה; אך אח"כ
עזב את ארזה"ק וילך לישכן בעיר דמשק וישם חבר את ספרו "צפנת
פענח" (אשר נקרא אח"כ מאת מוציאו לאור ובקצרו בשם
"אהל יוסף") הכולל פירושו על ביאור הראב"ע על התורה. ולפי
דבריו בהקדמת ספרו הישלם (כת") חברו יבמצות הר"ר דוד הנגיד
הגדול ב"ר יהושע הנגיד ב"ר אברהם הנגיד ב"ר משה ראש
הנגידים מורה צדק" (הרמב"ם) ובו ישנם זכרונות יקרי הערך (3) על
אדות תכונת ארזה"ק, קצור ספרו זה אשר נקרא בשם "אהל יוסף"
נדפס בתוך קובץ שלשה פרושים על כאור הראב"ע בשם
"מרגליות טובה" (אמשטרדם תפ"ב).

(ח) הר"ר מאיר בן יצחק אלדאבי, נכד הרא"ש (4) חכם
חוקר ומקובל. עלה בראשית המאה הזאת מטולידא עיר מולדתו
לירושלם. ובה חיבר את חבורו "שכילי אמונה", אשר הנהו כלול

[1] נזכר במכתב היחזק"ה הנדפס בס"ס חמשה קונטרסים הנו"י.

[2] שה"ג ערך ר' יעקב בן הרא"ש.

[3] ראה מאמר של החכם הר"ר שפינושניידר בחלק האישכנזי של הירושלם" שנת עמוד 46.

[4] בן יוסף בעצמו בספר ג' מספרו "שכילי אמונה".

מלמודים ומחקרים באלהות, ידיעות הטבע, קבלה וביאורי דברי רז"ל, וישלימהו בשנת הק"כ¹). ריווא די טרינמה שי"ט, אמשטרדם כתובים ועוד פעמים אחדות.

(ז) הר"ר שמואל שליטשטאט (בן מו"ה אהרן) בעל המחבר מרדכי הקטן או קצור מרדכי²) רב ומורה בק"ק שטראסבורג. הרכ הזה גאלץ לעזוב את ארץ מולדתו מפני המוסרים שבעירויט). ויסע נדוד הוא עם כל ב"ב לארץ הקדם, וכהיותו על הים נשלל ממנו כל רכושו וגם ספריו הנחמדים אשר טרח לקבצם כל ימי חייו, ודרך בכל בא ירושלימה, אך מחוסר פרנסה לא יכל להשתקע בה ויתמחה בה ימים מעטים, ואחרי אשר וקיימו רבני ירושלם וגדוליה את חרם הנשיא שבכבל ובקשתו להגין עליו מהמבקשים נפשו, שב לארץ מולדתו.

(י) הר"ר שמשון בר שמואל ירושלמי. חיבר ס' יריעות עזים תרי"ג מצות כשירים וחרוזים וגמרו בירושלם בשנת קי"א. ווינעציא שני"ז⁴.

(המשך יבוא)

(1) בסוף ספרו כתוב לאמר: ונשלם הספר . . . בשנת מאה ועשרים למנין אחר חמשת אלפים לבנין . . . בירושלם שבח לאל שוכן מעונה, בכל רגע ועונה אשר נתן לעבדו חנינה . . .

(2) הספר הזה הוא בכת"י ואין ליהם אותו עם ספר "קצור מרדכי" למהר"ר יהושע בועז הנדפס בקרימוניא שי"ז. ואת קצור מרדכי זה ראה הרב בעל שה"ט בכת"י והוא מביא שנים בשו"ת מהר"ל ובהרושי אנשי שם שפסיד להמרדכי ובהגהת מ' איוויק שטיין נזכר קצור מרדכי זה.

(3) תוכן המסירה הזאת וגוסה החרם ימצא הקורא בספר חמשה קינמרכים הגז' ובהערות של החכם ר"ז כוכב טוב.

נוספות

למאמרי הגם ראיה במצות התלויות בארץ

בה"ירושלים" שנה ג' עמוד 87—89

מאת יעקב רייפמאנן (ז"ל).

א) בהגהות הרב הגאון שלמה הכהן שליט"א מו"ץ בוולנא, על פסחים (ג' ע"ב תוס' ד"ה מאליה) כתוב: א"ג נציבין חו"ל הוא, ונ"ב וכ"ה להדיא בירושלמי דהוריות בפ"ק הלכה ב' דיושבי חו"ל פטורין מן הראיה דאמר שם ריב"ל אמר לראיה הלכו וכו', וע"ש בפ"ט. ולענין מה שתמה המ"ל בריש הלכות ק"פ דמנלן להתוס' דפסח דמי לראיה לדין זה ג"ל, דלענין קרקע י"ל דגלמד מסמיכות הכתובים, דדרשת קרא דלא יחמוד קאי גם אפסח דכתיב בתריה. ולענין חו"ל כבר כתוב בקהלת יעקב להגאון מוהר"י מקארלין זצ"ל דעיקר הטעם הוא משום שאין לו קרקע בא"י וא"כ כולו חד טעמא הוא ודו"ק. ומזה מוכח דגם הירושלמי ס"ל להך דינא דמי שאין לו קרקע פטור מן הראיה [וכ"פ בהדיא בירושלמי בפ"א ה"ג הזו] ודלא כמש"כ בגליון השי"ס בירושלמי בפ"א דחגיגה ה"א. ולענין מה שהקשה שם על הירושלמי דמתרין בירשו מטלטלין י"ל דמיירי דכיו"ט הראשון היה לו קרקע ואח"כ מכרה בחוה"מ ומת קודם שהביא חגיגתו, ועוד י"ל דהירושלמי קאי שם על דין דעולת יולדת ולא מיירי בראיה כלל ודו"ק. ולכבי שפוט ישפוט, כי בירושלמי הוריות שם יש"ט"ס, וכי תחת: לראיה, צ"ל: להוראה. והוא אחד עם המאמר הבבלי אשר במסכת הזאת (ג' א') אמר רב אסי ובהוראה הלך אחר רוב יושבי ארץ ישראל, שנאמר וע"ש שלמה בעת החיב את החג וכל ישראל עמו קהל גדול מלבוא חמת עד גחל מצרים לפני ד' אלהינו שבעת ימים ושבעת ימים ארבעה עשר יום וכו'. וכן צ"ל בפסחים, כי מה לדין דראיה בין דיני הוראה? ואין דנין אפוא לסתור בה את הכלל הגדול בדין כל מצוה שהוא חובת הגוף נוהגת

בין בארץ בין בחו"ל (יעוין קדושין ל"ו א') ופי' רש"י שם
 (ד"ה חובת הגוף). אבל יש לנו ראיה להצדיק בה את הכלל
 הגדול הזה במדרש שיר השירים רבה (פסוק מה יסו פעמיק) כי
 כתוב שמה מעשה בשני אחים עשירים שהיו באשקלון זמן להם
 הקב"ה מלאכים כדמותן (ראה שמה את כל המעשה ההוא). והמעשה
 ההוא הובא גם בירושלמי פאה פ"ג ואת מודעת כי אשקלון הוא
 חו"ל (ראה נא גימין א' ע"א ובתוספות ובחדושי הרמב"ן והר"ן
 ובתוספות יו"ט ובספר משנה תורה להרמב"ם פ"א מהלכות תרומה
 חלכה ט' ובכ"מ שם ובשו"ת מהרי"ט סי' מ"ז) ובכל זאת עלו השני
 אחים הנזכרים לירושלם לראות את פני האדון אלהים, ולא נוכל
 לאמר כי השני אחים אלה לא עלו לירושלם בדרך חיוב כ"א בדרך
 רשות ועל דרך אשר עלתה אשת יונה (ערובין צ"ח א'), כי אם
 ככה היה מדוע נעשה למו הפלא הגדול הזה הנזכר? הלא נוכל
 לשאול על זה כעין אשר שאלה הגמרא בסוטה (כ"א ע"א)
 זכות דמאי? אילימא זכות דתורה הא אינו מצווה ועושה, ראה
 שמה היטב, ואין להתעקש ולאמר כי הפלא ההוא לא נעשה למו
 בגלל מצות הראיה כי אם בגלל אשר בטחו באלהים עשה פלא
 ליראיו וחשבי שמו, הבוטחים בו בכל לבנם ובכל נפשם, כאשר
 תורה לשון המדרש שם בהשקפה הראשונה, כי בירושלמי במקום
 הנזכר נראה בעליל כי עשית הפלא ההוא היתה אך בגלל מצות
 הראיה ובגלל הבטחת לא יחמוד איש את ארצך אשר לא הובטחה
 אך אל האנשים אשר צוּו על מצות הראיה, והנה במהירת העיון
 עלה על לבי לאמר, כי גם לדעת האומרים, כי יושבי חו"ל אינם
 מחויבים לעלות לירושלם שלש פעמים בשנה הוא אך מדרבנן.

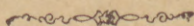
ב. אשר אמר הרב הגאון ר' שלמה הכהן (למעלה בראש
 סעיף א'), כי פטור יושבי חו"ל מראיה הוא בעבור אשר אין
 להם קרקע בא"י. הלא הוא כתוב כבר בספר מרכבת המשנה
 על ספר משנה תורה להרמב"ם, ויעוין מאמרי הנ"ל. ופטור מי
 שאין לו קרקע בא"י מראיה מוכן היטב על פי דברי הרשב"ם
 בפירושו על התורה (שמות כ"ג ט"ז) וז"ל וחג האסיף בצאת השנה

באספך את מעשיך מן הישרה, וחג האסיף חג הסוכות. בשעת אסיף אשר מלאו הגרנות בר והיקבים תירוש ויצהר. וצוה הכתוב לישב בסוכות לזכרון כי במדבר ישבו באהלים ולא היה להם קרקע ולא דגן ותירוש ויצהר. הרי שלשה רגלים תלויים כולם בפירות הארץ, אביב וקציר ואסיף עכ"ל. ועפ"ז נדחה הוכחת הרב החכם מ"ה חיים אספענהיים בתשובתו אלי בספר השנתי "ירושלים" (שנה ד' 53—56) שאין הלכה כהכלל כל מצוה שהוא חובת הגוף נוהגת בין בארץ בין בחו"ל. מדין כל מי שאין לו קרקע בא"י פטור מראיה, כי לפי דברי רשב"ם לא תתכן כלל מצות ראיה כמי אשר אין לו קרקע בא"י. בינה כזה היטב.

ג) בחגיגה (ד' א') כתוב: עבדים מנלן? אמר רב הונא אמר קרא אל פני האדון ד' מי שאין לו אדון אחר יצא זה שיש לו אדון אחר עכ"ל. פטור מי שיש לו אדון אחר מראיה הוא לדעתו מטעם האמור בהרבה ספרים על פטור נשים ממצות שהזמן גרמא, (יעוין הקדמת אבודרהם ט' א'). והטעם שנפטרו הנשים מהמצות עשה שהזמן גרמא, לפי שהאשה משועבדת לבעלה לעשות צרכיו, ואם היתה מחוייבת במצות עשה שהזמן גרמא איפשר שבשעת עשית המצוה יצוה אותה הבעל לעשות מצותו, ואם תעשה מצות הכורא ותניח מצותו אוי לה מבעלה, ואם תעשה מצותו ותניח מצות הכורא אוי לה מיוצרה, לפיכך פטרה הכורא ממצותיו כדי להיות לה שלום עם בעלה, וגדולה מזאת מצאנו שהשם הגדול הנכתב בקדושה ובטהרה נמחה על המים כדי להטיל שלום בין איש לאשתו עכ"ל. וכל דברי טעם אבודרהם על פטור נשים ממצות עשה שהזמן גרמא יתכנו היטב על פטור מי שיש לו אדון אחר כאלו היו תאומים ונכראים בבטן אחת. לפי הדברים והאמת האלה נכון וקים וישר חיוב בני חורין בראיה גם כי אף למו יש אדונים אחרים והמה מלכי העמים. והוא בעבור אשר בני חורין אינם משועבדים למלכים לכל צרכיהם ואינם חייבים לעבוד להם כל עבודות עבד כמו לחטוב עצים ולשאוב מים ולטחון ולבשל ולאפות ועוד הרבה כאלה. ואין עלימו רק

לתת להם מס וארנוניא. ובאדונים כאלה לא יתכן טעם אבודרהם כמובן מעצמו. ודע לך, כי לענין פמור נשים ממצות עשה שהזמן גרמא צריך עוד טעם מלבד טעם אבודרהם, כי טעם אבודרהם לבדו איננו מספיק לכל הנשים כִּי־אם להנשים אשר יש להן בעלים ולא לנשים פסולות וגרושות ואלמנות (יעוין ספרי "מועד" ערב" מערכה רביעית סימן ב'). אבל לענין פמור עבדים מראה די מאד טעם אבודרהם לבדו.

שעברשין ה' מנחם אב"ה תרנ"ה.

דובב שפתי ישנים

א.

שארית מכתב קדמון הנכתב מירושלם תו"ב

מאת אברהם אליהו דר' הרכבי.

בין העליב מכ"י קדמונים שהכאתי ממסעי בארץ הקדם ימצאו שני דפים נייר בתבנית ⁸⁰ מחוברים; וביניהם יחסרו עוד ב' דפים או יותר, י"ט וכ' שורות בעמוד. הדפים ההם בלו קצת מזוקן, וכפי הנראה נכתבו מטאה הי"א עד המאה הי"ג למה"נ, איזה מלות בהם מנוקדות בנקוד האשורי או הבבלי; ואולי יכילו הדפים העתקה מכ"י מזמן יותר קדום. תוכן הדפים הוא ראש ואמצע ממכתב הנכתב מירושלם אדות הצרות שעברו על יושביה מחיל מחנה האויבים שצרו עליה, ואחר זה נסעו משם, אולם בני ישראל סבלו הרבה מאת המושל בעת ההיא שהכביד עליהם עול המסים ולקח בשיהא את הנמצאים אז בעיר מזרע דוד המלך. וחשבתי בראשונה שהמכתב הוא מקראים, אך חזרתי בי

מכמה טעמים. ואולי יוכל החכם בעל ס' "ירושלים"
וילוח ארץ ישראל" הבקי הגדול בקורות ארצנו
הקדושה, לקצוב זמן המכתב שאולי הוא שייד לזמן
קדום למסעי הצלב. וזאת צורת המכתב :

[רף א']¹ . . . קהל גדול ישוכו הנה בבכי יבאו [ובתחנונים]
אובילים אוליכם אל נחלי מים דרך ישר לא יכשלו בה כי הייתי
לישראל לאב ואפרים בכורי הוא. שלום שלום אל יי' ואל
שרידיו. שלום אל יראי יי' ואל חסידיו. שלום אל אוהבי יי'
ואל ידידיו. שלום משמים ישקף עליהם. ומארץ יצמח להם.
ומארבע רוחות יסובב אתהם. ומכל עבריהם יאָתָה אליהם. גם
יי' יתן הטוב להם. (ויטיב) [וייטיב] אחריתם. ויכרך אותם כאשר
דבר להם. הם וצאצאיהם וכל הנלוים עליהם. וגודע בגוים זרעם
וצאצאיהם בתוך העמים. כל ראייהם יָכרוּם כי הם זרע ברך יי'.
אליכם אחים נקרא. ואל קהלותיכם בקולנו נחנן. בצר רוחנו
נדבר. במר נפשנו לכם נספר. כי מיום שחרב בית קדשינו
ותפארתנו ונסתלקה השכינה ממשכן אלהינו, ונשבר גאון
עזנו, לארץ נפלה עמרת ראשנו, ואפפו עלינו רעות רבות,
והשינונו עונותינו ולא יכולנו לראות [עמוד ב'] וצרות מַצְרוֹת
מצאונו. [פרים] רבים סבבנו. ואבירי בשן כתרונו. ואריות שאגו
וּפְצוּ פיהם לבלענו. כמים נשפכנו והתפרדו עצמותינו. כדונג
היה לבנו ונמס בקרבנו. ולשונונו דבקה לחכנו. ויבש ותשש כחנו.
ויי' סר מעלינו והי ערנו². מרוב (חטאותינו) (חטאותינו) ורוע
מעללינו ענה בנו³. ועוד לא עננו. העיב באפו ולא שמע קולנו.
ואם ישמע יאמר להוסיף ייסורינו. כי רבה אשמה לנו. וחרון אף
בנו. ועל זאת קונן ירמיה ואמר. על זאת חגרו שקים ספדו והילילו

1) שמרתי להדסים מלה במלה ואות באות כפי הנמצא בכ"י, רק הוספתי נקודות
ההבדלה בין ענין לענין, וכל הנמצא בחצאי רבוע הוא תקון או השלמת הנחסר עפ"י השערת-
2) על דרך הכתוב (שמואל א' כ"ט ט"ז) סר מעליך והי ערך.
3) ענה בנו. העיד בנו.

כי לא שב חרון אף יי' ממנו. דעו אפוא כי אלוה עותנו, ומצודו הקיף עלינו. וחמתו נצתה בנו. סחד ופחת היה לנו. השאת והישבר לכלנו. ושבר על שבר נקרא עלינו. והוה על הוה באה אלינו. ויבן על און ⁽¹⁾ נוסף לנו. ופרץ על פני פרץ נפרצנו. ומרעה אל רעה יצאנו. ומצרה אל צרה נהדפנו. ומשוחה אל שוחה ירדנו. וכובד דאבון קשה הבא, העובר ישכחנו⁽²⁾. בלהמת אשר ⁽³⁾ נבערנו. מארץ חיים נגזרנו. כצפור בודדת נודדנו. ⁽⁴⁾ כשה אובדת תעינו. ארכו זמנים ואין קץ לנלותינו. [רף ב' . . . עת בא השמ[ועה]]. וכל אנשי המלחמה ברחו ולינוסו. וגמס כל לב ורפו כל ידים. וכחתה כל רוח וכל ברכים תלכנה מים. ויגדל המספר בירושלם. ותעל שועת העיר השמים. כי נגזרה תחלת. ולא נשארה יכלת. וישאו העם קולם ובכה הרבה בכה. איש על נפשו ואנשי ביתו. איך בחרב ימותו. ובשבי נשיהם וצאצאיהם ילכו. עד אשר לא נשאר בהם כח לככות. כי כפשע היה בינם ובין המות. וישמע אלהים את נאקת עמו. ויזכר את בריתו את אברהם את יצחק ואת יעקב. וירא בצר להם בשמעו את רנתם ⁽⁵⁾. ולא אבה השחיתם. וימ אל אנשי המדינה חסד מאיביהם. להפיל שלום ביניהם. כדי לקחת התערובות מתחת ידיהם. ויהי בחצי הלילה ויתן יי' אלהינו רוח בהם לנסוע ולא להרע לירושלם ויסעו. הבקר אור ולא נשאר מהם איש. לעת ערב והנה בלהה. במרם בקר איננו. הפח נשבר ואנחנו נמלטנו. והודינו לאלהים הודינו. כי גבר חסדו עלינו. ולא נתן למוט רגלינו. בערב ילין בכי ולבקר רנה. ברוך יי' שלא נתננו מרף לשניהם. [עמוד ב'] ויהי אחרי כן ויתן על אנשי המדינה עו[ונש] כבד סמוך לשאר העונש. וקודם לו [היתה צרה

(1) אילי צ"ל יב דן. כי במאמרים שלמנו ושלאחריו נ"ב נכפלה מלה אחת.

(2) הצרות הבאות תשכיחנה את הצרות שעברו.

(3) אולי צריך להגיה אש.

(4) או בו דדנו ויש תקון באותו אך לא נכר איך הוא התקן אם נודדנו

או בודדנו.

(5) ד"ל את תם לתם (ע"ד רנה ותפלה).

לבני ישראל ממנו רכה ורחבה גדולה ועצומה [טרוב] הטורח עליהם. ויכבדוהו ולא יכלו לשאת אות[ו]. כי נלאו להשלים הקודם לו ואיך יספיקו לזולתו. וכאשר ראו עשקיהם כי אין יכלת בידם. כי ידעו רעתם וענפם כי כלם קצרי יד עניים ואכיונים רשים ואנשי תקבים. ויועצו ויערימו להכליל⁽¹⁾ בית דוד בתוכם. ולאסרם ולענותם. לכלות את עיני רועיהם ולאדיב את נפשותם. וירוצו עבדיהם אל דירתם. וילכדוהו וישיגו מקצתם⁽²⁾ מבקש לנוס ויאסרוהו. ויסיתם⁽³⁾ אלהים מעל הנשאים. ויעלוהו אל ההר אשר על פני ירושלים מקדם. ותהי תפארתו ביד צר ואין עזר לו. ונבט לארץ והנה חשך צר ואור חשך בעריפיה. ובכך נתקיים שסוהו כל עוברי דרך. היה חרפה לשכניו. הרימות ימין צריו השמחת כל אויביו. וכל ישראל נבהלו. צירים וחכלים יאחזון. כיולדה יחילו. לא הפנו אבות על בנים מרפיון ידים ומנוס אבד [מנהם]. . . .

מטרסבורג כסלו תרמ"ו.

ב.

טופס כתב שנשלח מעיר הקדש לקרפי

בשנת שפ"ה

הוצאתיו לאור

אני דוד ב"ר יהודה קויפמאן

ה ק ד מ ה

על טוב יזכרו שמות אחינו בני ארץ איטליא, כי יותר
שחשקה נפשם להשתטח על קברי אבות ולחונן ראש עפרות תבל

(1) ר"ל לכלול, ומה נראה כי קודם לכן היו בני בית דוד חפשים ממסים.

(2) מקצתם תרגום המלה הערבית בעצה סו ור"ל אחד מהם כנראה מההמשך.

(3) אילוי צריך להגיה גנטיקמו המשיכם והעבירם (מלשון ונסתם דברוסמית ס"ג).

עפרה של ארצנו הקדושה, עוד כתבו על ספר מה שראו בעיניהם
ומה ששמעו באזניהם עד אשר היו לנו אגרותיהם כראי צח
ומלוטש אשר מתוכו נכיר את מצבה של עיר הקודש וארץ
ישראל במאות החולפים. ולו נשארו לנו לפלטה כל המכתבים
אשר בהם ספרו עוברי אורחות ימים מארץ איטליא לאחיהם
ולמיודעיהם כארץ מולדתם את כל הקורות אותם וכל אשר חזו
עיניהם, כי אז נגלו לפנינו תולדות עמנו בארץ הצבי כספר
פתוח. מימות ר' משולם בן מנחם מולטירה אשר כתב את אגרתו
המצוינת בשנת רמ"א לאלף השישי (עיין בה"ירושלים" שנה א' צד
ס"ו והלאה) לא פסקה לשללת מכתבים כאלה אשר נכתבו מידי
גוסעים מארץ איטליא ונשלחו כהעתקות מהעתקות שונות
מעיר לעיר וממשפחה למשפחה להפיץ החדשות אשר השמיעום,
וציוני הקברים אשר השתמחו עליהם עד אשר אוספו אספה
ונצברו יחדיו כאשר קבץ המעתיק המפורסם ר' יהודה ב"ר
שלמה די בלאניש בקשמילו, כל אשר בא לידו מן הכתבים
אשר הגיעו מארץ ישראל לארץ איטליא בשנת רפ"ג (עיין "קובץ
על ידי ד' ל"ו ובה"ירושלים" שנה ג' צד צ"ד). אבל עוד לא
הגענו כי אם אל קצהו, כי יותר ממה שספרתי מן הנדפסים
בהשקפתי במ"ע לאחינו שב"ארץ האי" הנקרא Jewish
quarterly Review כרך ט' צד תצ"ד והלאה ובמאמרי
על אגרתו של ר' דוד מן האדומים (רצ"ד) הנדפס נ"ב במ"ע
Allgemeine Zeitung des Judenthum כרך ס"ב צד ז' והלאה
צפון עוד בכתבי יד, כאשר יצאו מידי כותביהם ובהעתקות אשר
חלקו ביעקב. וגם המכתב הזה אשר אני נותן לפניך היום,
הקורא, מצאתי בהעתקה ישנה על חמשה עמודים גדולים בכתב
איטליא אשר באה לאוצרותי עם בית גנזיו של אביד מנטוכה
הרב המנוח ר' מרדכי מארטארה.

ואם תשאלני מי הוא זה אשר מימיו אנו שותין ושמו
אין אנו מזכירים, דע לך כי המעתיק הראשון לא חש לשם
המחבר, כי כן דרך המכתבים האלה אשר הצילו לנו מכתבים

ממלתעות הנשייה לזרוק כל הנראה בעיניהם כקלפה ולהניח שמות החותמים, ולפעמים גם שמות כל הנזכרים באגרות ואבדו בידים אוצרות חמדת דורשי קדמוניותנו, וכל חלקה טובה ואבן פנה לתולדות ישראל הכיזבו בפחזותם ובהתרשלותם. — אמנם כי שם הכותב נעלם מאתנו, זמנו ומולדתו נגלו לפנינו, כי כאשר נכיר ממכתבו היה מילידי קהלת קרפי היא Carpi בארץ איטליא וכשנת שפ"ה כתב אגרות לכנו הנשאר בארצו ואשר נתן לו את לחם חקו ופרנסתו בשלחו לו מעות קצובים בכל שנה ושנה להחיות את נפש אביו הצמא לשאוב את אורה של ארץ הצבי ולהשתעשע במאור פני הדרה המתנוצץ עוד בחרבותיה, וגם מכתבים לגבר מצוין ומפואר בארצו ומולדתו אשר אחד מהם נשאר לנו לפלטה בכתב הנדפס בזה; כדרך רב בני ארץ איטליא אשר דבריהם עוד נותרו לברכה לכתוב מכתבים מכל המקומות אשר נחו בהם מעט ממסעם כן כתב גם המחבר הזה מהאי צאנטי ומהעיר יפו בטרם באו עוד אל עיר הקודש ואגרותיו מלאות דעת ומפיקות חדשות ונצורות, כי עיניו היו פקוחות על כל אשר התיצב לנגדו וקרהו בדרכו.

דע ומר גורלו של הכותב, כי בשנה אשר קוה שתהיה לו שנת דרור ועונג התקדרו שמי ירושלם בעבים, הצר הצורר אבן פרוך. דכא לארץ חית כל אחינו בני ישראל היושבים בעיר הקודש ורדף את נפשם בעינים קשים כאשר כתוב על ספר «חרבות ירושלים», ובהמאמר «היהודים בארץ הצבי» להחכם א. מ. לונץ (בה«ירושלים» שנה ג' צד ל"ב והלאה). ורק רנעי נופש מעט מנו לו לראות את העיר וחרבותיה עם ציוני קבריה, וכיום אשר כתב את אגרתו כבר הוחדה וגם מורטה החרב אשר נוסף המרשיע האכזר על ראשי קהלת הקודש וחכמיה אשר בערתם צר גם גאון עמנו ר' ישעיה הורוויץ בעל שני לוחות הברית אשר בא לחסות בצל קורת עיר האלהים בשנת שפ"ב. ואת שמות האנשים אשר נזכרו במכתבנו מלבד ר' ישעיה ראש כנסת האשכנזים, עוד גודע לנו החכם ר' ישראל בנימין סג"י נהור

כי הוא הוא אשר כתב עליו מהר"ם חביב בס' גט פשוט סי' קכ"ט
 ס"ק קכ"ז : גדול דורנו הגאון הישיש מהר"ר ישראל בנימין
 זלה"ה, וכן הדיינים המצויינים כמהר"ר ברוך בנימין ובנו
 כמהר"ר ישראל בנימין ז"ל, כלם היו הותמין בנימין הסדר ומניה
 לא תזוז" (עיין בשם הגדולים להרב חיד"א דפוס ווילנא א' צד קי"ד).
 וגם שם כמהר"ר דוד קאסטרן איננו מוזר לנו, כי ה"ר משה די
 קאסטרן נתחשב אל חכמי עדת ירושלם בסוף מאה המ"ז למספרם
 ושם משפחת קאסטרן נודע ומפורסם על ידי ר' אברהם קאסטרן
 נגיד מצרים ומושל על בית המטבע, והוא ברח לקושטנדינה
 כאשר מרד אחמיד פאשה על השולטאן סולימאן (עיין סמברי
 הוצאת נייבויער צד 145). וגם ר' חיים פואה אשר יספר לנו בעל
 האגרת את כבוד עשרו וביתו המרווח אשר בנה נודע לנו ממעשה
 אכזריותו של אבן פרוך כי גם הוא ראה את שבט עברתו והוכה
 במכות נוראות עם יתר הפרנסים אשר נתפשו ונתנו במאסר
 ובמשטר (עיין בה"ירושלים" שנה ג' צד 51).

גם שמות האנשים הנזכרים פה ואינם יוצאים ממקום אחר
 נודעים לנו ע"י שמות משפחותם אשר יראונו למדי, כי ראשי
 בתי אבות לבני ישראל אשר באימליא שלחו את כניהם לארץ
 הקדושה להאחז ולהשתקע שם כמו המשפחות פינצי ומיסקאטו
 וריאיטי ואורבינו אשר אליהן יתחשבו במכתבנו ר' משה פינצי
 ור' דוד מוסקאטו ור' מתתיה ריאיטי מאורבינו ור' בנימין בכמ'
 משה אורבינו ור' שבתי אורבינו.

כדאי הוא כותב האגרת הזאת שנוכח עוד לראות את שמו
 יוצא מפורש ממקום אחר להקימו על נחלתו כי יותר שיהיה עמו
 עט סופר מהיר ונפשו חשקה בתורה בהלכה ובאגדה בנגלה
 ובנסתר גם יחד כאשר יעידו ויגידו דברי מכתבו על רמ"ע
 מפאנו אשר מספריו ינק ושאב ועל ספרי הקורדוורו והאר"י אשר
 לאורם ראה אור, עוד היו עיניו פקוחות על דרכי החיים ומדות
 העמים ולא היה בו לכל דבר אשר ראה ואשר שמע לחקותו על
 ספר נאחד מנוסעי ימינו אשר יתחקו על שרשי רגלי נימוסי

הארצות. מנהגי בתי הכנסת ומלכודי הנכרים חומות ומגדלים אשר בנו האויבים בימיו, וציוני הקברים אשר נשאר לפלטה מדורות עולמים— שוים היו בעיניו וכדאים להכתב באגרתו, כי הוא הסבין להתבונן מימי עלומיו על כל תהלוכות בני אדם ומפעליהם. הן אלה איפא דרכי אחינו בני ארץ איסליא אשר חבה יתרה נודעת להם כבר במאות החולפים לראות דרוור וחופש ולהתבולל בין העמים ולשאוב מדעים ממדעים שונים מכאר חפרוה שרי החכמות ולהשכין יפיפיתו של יפת באהלי שם כי על כן כל נשתומם על המראה כי נמצא אשר כותב אגרתנו יתבונן על חרבות ירושלם ועל כל שפוני טמוני חול אשר בקרבה כאחד מחוקרי הקדמוניות אשר בקרבנו. ומי יתן והיתה רוחו זאת גם לשאר בני גילו כי אז לא אכדו חמודתנו, וסגולות מאין מספר נמלטו אשר היו לבז ולמאכל לשני הזמן ולמלתעות האכדון להיות שלא היה איש אשר שם את לבו אליהם להצילן מההפכה ולהשאירן לברכה לדורות יבאו.

[מעל נבי הכתב].

העתקת ספור דברים מורגלין בירושלם תוב"ב
נכתבו באיגרת שלומים מאיטאלייה אל בנו
היושב בלומברדיאה.

המאור הגדול לממשלת היום, שכולו שבת נורא ואיום.

אהבתי כי ישמע אדוני רם ונשא, את קולי ולשון תחינה,
באגרת זאת כי חטה אזנו לי בקבלתו הקודמת אליה מעת
הגיעי לחוף יפו שבתי קראתי מה שאפפוני חבלי מות, ומצרי
שאל מצאוני פעמים גם שלש, וכשם ה' אקרא עוד כל ימי עולם
אנא ה' מלטה נפשי כי חלצת נפשי ממות כג' סערות שעוררות,
את עיני מן דמעה מצער בני חכורתינו כשנסתהנוג)בסערה אחרונה

שעמדה עליהם אחרי הגיענו לחוף יפו, את רגלי מדחי¹ שלא להמסר ביד הקמים עלינו משם עד ירושלם, ולכבוד שמו הגדול אתהלך בהתהלכות שכלי לפני ה' ותורתו בארצות לשון רבים, א"י ועה"ב ששניהם נק' חיים בעצם, האמנתי כי אדבר למעכזת אני עניתי מאד במהלך שבילי הדעת זה שעשיתי במה שיודע שהוא מהג' מתנות שניתנו ע"י יסורין²). אמנם לא אצא כפעם בפעם לקראת נחשיים³, כרי שלא לנעול דלת בפני לוויים, אני אמרתי בחפזי⁴ מה שראיתי בעיר הקדושה הזאת ויושביה: ראשונה כל האדם שהם החיצונים לאפוקי חלק ה' עמו, כזב⁴) אין אמונה בפייהם, מכחיחים ואינם עושים, ובשעת רתחא צריך להרחיק מהם כל[מ]שור מועד, ועתה שניתן רשות למשחית לחכל⁵) חזו עושינן נאצות ליהודים ונעלבים ואינם עולכים, והם על שלשה ראשים, השליש הם מורי⁶) תושבי העיר משנים רבות, והשליש תוגרמים שכבא הנה באס"ה מקונסמאנטי נגדרים אחריו מהיושבים שם, וקבעו ביתם פה, והשליש האחר ערלים קצתם פראנקיי מעירי איטלי"ה וקצתם עמלקים⁷), ולכל א' מהם במות

1) תהלים קמ"ז ח'. וכל ההקדמה הזאת וגם התחלת גוף הספור עד מלת כזב שבעמוד זה שורה 10 נוסדה על לשון המומור הזה.

2) ברכות ה' ע"א.

3) לדעתנו החסיר פה המעתיק אם בשננה או במכוון(מפני שלא הבין את הכוונה) את המלות ירק אשים אל המדבָר פני" ובגת הכתב היתה כי לא יחפש טעמים ואמללות כ"א יחל לדבר את דבריו, כדי שיאמינו בהבטחתו ובהבטחת יתר הנוסעים לארצה"ק להודיע כפעם בפעם מצב הארץ ושלום וישיבה, ואת רעיונו זה הלביש בסגנון הכתוב במדבר [כ"ד א']. ובנודע נהגו אחינו באיטליה אז, ואחינו הספרדים בארץ הקדם עד היום להלביש את רעיונותיהם משברי ססוקי כה"ק ומאמרי ר"ל ופעמים רבות שמו עיניהם רק כי העברה של הכתוב, המאמר והרעיון ישתוו יחד ולא הישוו גם אם נפרדו כליל באותיותיהם ונקודותיהם.

4) ר"ל כל האדם כזב לאפוקי ישראל.

5) ירמוז על הפרעות והשערוריות שהחלו בימיו ברשעת הצורך אכן פרוק

כאשר הזכרתי בהקדמתי.

6) Mauri ערבים.

7) רומן כנראה על הארמנים.

ואמונות שונות, עושים חניהם ביום אידם, ושומרים מנהגם שלא לפתוח חנויותיהם בהם, אמנם המורי והתוגרמים בכל יום חוץ מג' ימים בשנה פותחים לעולם חנויותיהם, ועוסקים במלאכתם אין הפרש מיום ו' בשבת לזולתו עם שהוא יום חגם, ומה גם ביום ההוא מרכים העם להביא כי הוא מסדר⁽¹⁾ שלהם. המור"י והתוגרמים שוים בלבושיהם, ורוכס הולכים עם בתי שוקים בלי סקפינו⁽²⁾ עם המנעלים שנוגע הפשר, ושמעתי שתפסו מנהג זה פנחס ידיהם ורגליהם, ובפרט בית העקבות והערוה, ואין הפרש ממלבושי האנשים לנשים כ"א במה שמישימים על הראש, שהאנשים משימים הטורכאנט⁽³⁾, והנשים כמו גביע כסף בלי רגל רק פתיחתו על ראשן משקלו ז' אונקיות בקירוב וצניף ארוך לכן מכסה את כלן מכף רגל ועד ראש, ולפני הפנים עוד משימים חתך וילו⁽⁴⁾ משי שחור זרת ארכו המכסה כל הפנים, אין יוצאת מהחשובות הן יהודיות והן ערלות ותוגרמיות בלתי רואות ואינם גראות להחשב כצנועות, והמכנסים של שניהם אנשים ונשים ארוכות כאותם הנהונות פה בעת המאסקר"י⁽⁵⁾ ועליהם כי מלבושים ארוכים כתונת ומעיל כעין אותם שכאים מלואנטו⁽⁶⁾ בגלילתיכם, אמנם הערלים, במקום טורכאנט"ו משימים על הראש אחד כובע א' טבי או וילוט"ו⁽⁷⁾ שהוא גדול וגמוך כעין אותם שהיו נוהגים באיטליה לשנים קדמוניות, והיהודים מוכרחים גם הם ללבוש מלבושים כתוגרמים, שאם לא כן היו מרננים אחריהם, חוץ מעל הראש שנושאים בוניט"ו⁽⁸⁾ שהם כמו קפילו⁽⁹⁾ של איטליה מבלי

1 ר"ל יום הסדר וקבוץ המון רב. (2) ר"ל בתי רגלים.
 3 Turban והוא הצניף אשר הישמעאלים יצנפו בו את המנבעת האדומה שעל ראשם.
 4 Velo והוא צניף.
 5 Maschera משחק המסקבות.
 6 ארץ הקדם.
 7 Velluto
 8 Bonnet והוא כובע
 9 Cappello

האלה, ומעבירים תער על כל ראשם חוץ מהפאות ומבלי קולאריי¹)
לקמישי²) ולא למעילם וכתונתם, וכרכתי עליהם כרוך משנה הכרויות.
ירושלם הבנויה עתה קצתה על הר ציון וקצתה על הר
הבית ובתוך העיר ורחוק ממנה וחוצה לה שלשה מילין לגי
רוחותיה מזרח צפון מערב יש הרבה חורבות וחומות הרוסות וגלים
של אבנים רבות שבעת ישונה בלי ספק היתה כולה תוך ירושלם
קודם שחרבה וכל הבאים אליה מגלילותינו נכנסים בה למערכה
שהיא על הר ציון עם שיש מגדל חוץ לחומת העיר בריחוק א'
מיל על הר זה, ועמא דבר שהוא מגדל דוד, וי"א שמגדל דוד
הוא המבצר שהוא סמוך לשער העיר שנכנסין בה למערכה כגיל
לתוך החומה שהוא יפה וחזק עד מאד, וכו' יותר מק' ארמילאריה³)
הנראים סביב לו חוץ למירל⁴) החומה, ובני העיר מתחלקים כל
היום למשמרות ועומדים על משמרתן ואפי' הבאם"ה אין לו רשות
ליכנס בו ומשער הגל יורדים בדרכי העיר עד סוף הר ציון
המשלים במקום שקוראים אותו הצוק"י שהוא השוק, ומשם
מתחיל שפועו של הר הבית הנושקים זה בזה באמצע העיר,
ועולים משם על הר הבית כבנינים הדיוטים עד שמגיעים אל
נוכהו של הר ששם היה ב"ה החרב כעונותינו ועתה בנו עליה
מוסקיט"א⁵). ואין רשות ליהודים להיכנס בתוכו ורק חוצה לו
סמוך לכותל המערבי להם רשות להקרב וזה בשעת שלו', כי
עתה שהוא עת מנגר גזרו הק"ק שלא תהיה בו דריסת הרגל,
וכבר השבוע הראשונה שהגעתי קודם הגזרה הלכתי עד היסוד
בה ונשקתי והשתטחתי לרגליו ושם אמרתי תפילות מסודרות⁶)

Collare (1

Camicia (2

Artiglieria (3 חיל מורה בכלי תותח.

Muraglia (4 חומה ההומה.

Moschea (5 מסגד.

(6 מדבריו נראה כי בימיו נהגו לאמר תפלות מסודרות אצל כותל המערבי. אנכי

לא מצאתי זכרן בשום מקום, והתפלות הנהוגות כעת נתחברו בראשית המאה הוואת מאת
הגאון כמוהר"ר שמואל מדאלהינוב ז"ל בעהמ"ס מנחת שמואל ונדפסו בקונטרס
מיוחד בשם "שערי דמעה".

אמ"ל.

ומי שברך בכלל לכל בני הק"ק קרפיו) יצ"ו וכפרט מן הפרט למעכת ולבני יצ"ו, ולכל א' מראשי בתי אבות של עירכם, ועם שנקרא כותל מערבי אינו אותו חלק שהיה מכוון כנגד קדש הקדשים, אחרי שאותו מקום השוהו . . . ושם בנו המוסקיסא כל[ה] ובמקום אבן השתיה בנו מגדל יפה עד מאד, אמנם הוא כותל מערבי של הר הבית נשאר לצד ימין ממנו לעומד אחריו ופניו למזרח, שהוא על קו המדה של אותו כותל המכוון לק"ה הנעלם ממנו. ויש בנינים רבים במקום כ"ה ותצרות ופרדסים ולצד ימין יש בנין יפה עם מגדל וקוראים אותו מדרש שלמה המלך⁽²⁾, ושם עומדים ללמוד כל חכמיהם להודיע כי המקום גורם. וחומת העיר סיבכת מלפניו לצד מזרח בנכחו של הר ומימין לחומת כ"ה גם כן ולצד מזרח כנגד הכ"ה יש שני שערים סגורים בנויים בחומה ואומרים שפתחו אותם הרבה פעמים ובכל יום מצאום סתומים כאבנים, והם שער המזרח הפונה קדים⁽³⁾ וקוראים שערי הרחמים⁽⁴⁾ וחויץ לחומה הנ"ל לצד מזרח יורד שפוע הר הבית מבלי שום בנין עליו עד שבסוף שפועו מתחיל הר הזיתים הנק' הר המשחה, ושם חם הבתי חיים מישראל קצתם בשפולו וסופו המצרני לחר הבית, וקצתם באמצעיתו. ורובו מערות שבתוכו כוכין, ורבים מאנשי ירושלם מחזקים בהם איש איש למשפחותם, ושם באמצעיתו קבורת אבשלום במגדל אבנים שבנה לעצמו קודם מותו⁽⁵⁾, וסמוך לו מגדל אחר כיוצא בו ששם זכריה כהן ונביא חי ועל ראש ההר

[1] הוא Carpi עיר מולדתו של כותב האגרת.

[2] הוא בית המסגד אלאכסא (החיצוני) הנקרא בפי הגוים מאחינו מסוף האלף החמישי וגם עד היום בשם "מדרש שלמה". ועל אודתו נדבר בהמשך המאמר "מקום מקדשנו" בהחבורת הבאות. אמ"ל.

[3] יהוקאל י"א א'. רק שם כתוב : הקדמיני הפונה קדימה.

[4] ראה למעלה עמוד 15 בהערה.

[5] המסורה תקרא את המגדל רק בשם יד אבשלום הנזכר בשמואל (בי' י"ח י"ה)

ועל ערך המסורה עיין בספרנו "מורה דרך בארץ ישראל" (עמוד 120) אמ"ל.

קבורת חולדה הנביאה) שבנו התוגרמים עליה מוסקיטא ומגדל
 והיא רחוקה מירושלם ג' מילין עם שנראית סמוכה, ועדיין
 לא זכיתי שתעמ' גוייתי עד עומק רום שלה, ועם שהר הבית והר
 המשחה כבנגד ב"ה סמוכים ורצופים ומגיע שפועו של זה קרוב
 לשפוע של זה, כפי התרחקס מהנגד ב"ה וירושלם, יוצאת מכין
 שניהם בקעה שהולכת ומתרחבת מעט מעט כלה מלאה גנות
 שמהם גיונית ירושלם²) ובצד הרחב שבה נקרא עמק יהושפט
 והיא היא בלי ספק³ ובין הצד הקצר והרחב אינה ארוכה יותר
 ממיל ובצד הרחב כמו מיל ובאמצעה יוצאין מתחת ההר מי
 השילוח שראיתם כעין ההולכים לאט ושם התוגרמים טובלים
 בעת לכתם לתפילותם, וכראיש עמק יהושפט באר חפרוה שרים
 וקראוהו באר אויב שלא ידעתי מעמו ומיכו⁴).

ונוסף ג' הרים רצופים וסמוכים שזכרתי שהראשון דרך
 כניסה הר ציון הגבוה משלשתן, והר המוריה שכלו חוץ
 משפועו אשר לצד מזרח הוא תוך חומות ירושלם, והר הזיתים
 הסמוך לו וכלו חוץ לעיר, נמצאו הרים רבים סביב ירושלם,
 קאמת בעצם מה שאמ' המלך החסיד ירושלם הרים סביב לה.
 עוד נראים בקרן מזרחית דרומית של עולם; הרים גבנונים וגבוהים
 אחריהם שלתחתיהם הוא הירדן ומירושלם עד הירדן מהלך יום א'
 וצדקו יחדיו מאמר התנא במסכת מעשד שני ע"ה מ"ב כרם רבעי

1) על חולשת המסדה הזאת העירונו כבר בהערותנו להספר כפרים שהוצאנו לאור
 עמוד ק"א הערה 2 (ירושלם תרנ"ז). אמ"ל.

2) מהגנות האלה יבאו גם עד היום לעירונו כל מיני ירקות, ולפי המסדה
 עמד בהמקום הזה נן המלך הנו' בנחמיה ג' ט"ו. אמ"ל.

3) בשם הזה קראו לראשונה הנוסעים הנוצרים את העמק הזה ע"פ ההנדה כי
 סה יהי המשפט האהרון. אולם כבר העירונו בילוח ארץ ישראל שנה ב' צד 54 כי השם
 עמק יהושפט הנזכר רק שתי פעמים בבהיק ביואל(ד' ב' י"ד) איננו שם עצם פרטי לאחד
 העמקים, כי שם מ ש א ל להעמק אשר בו ישב ד' לשפט את כל העמים מסביב.
 והשם האמתי של העמק הזה הוא נחל קדרון. אמ"ל.

4) טעם השם הזה לא נודע כאמתו, אך בזה אין ספק כי הוא עין רוגל הנזכר
 ביהושע (ט"ו ז'). אמ"ל.

א' בכל צדדיו¹) וחויץ משערי ירושלם בקרן דרומית מערבית לדרך כניסה אל הבאים מח'ל לה יש קברי בית דוד רחוק כמטחוי קשת שנים שם בנו מוסקישא, ואינם מניחים שיכנסו בו היהודים לעולם וסמוך להם . א' של ערלים, ששם היו אומרים תפלות בכל יום והעבירה והכניסה תוך העיר.

וג' כמות . של ערלים תוך העיר, פראנקי עמלקי וצוקולאנטי²) וג"כ הם הוכרחו לפרוע הרבה מעות לבאסה, והפראנקי הם הלוקחים מעות ברבית מהיהודים ולגרורי מילתא כאו חשבון ומצאו שיש להם קרוב לעשרים אלפים גרוסי ברבית מהיהודים לערך י"ו לק' נוסף אל מה שלקחו מהמור"י לערך כ' וכ"ה ולי' לככר, וכל מלכי עשו והפיפור ומלך פראנצי'א שולחים מעות בכל שנה לאלפים ולרכבות ואינם מספיקים לפרוע המסים וארנוניות וגם הם אינם יוצאים עתה חויץ מכתיהם משום היוק ראייה.

לירושלם ח' שערים עם הב' שלצד מזרח סמוך לב"ה שאינן נפתחים מעולם כמו שאינו ועומדים בלי שכירים ושמירה, והחומות כלם חדשים על דרך א' נעשו זה מאה שנים מאבני שיש כלם על מדה א' ומירל"י כראשם ולבית המקדש י"ב שערים עם ב' הנ"ל שלצד מזרח המשמשים לעיר ג"כ כמו שזכרתי זהו מה שאני יכול להעיד על פי הראיה, ואם מצער היא ותחי נפשי וירחיב ה' לנו ופרינו בארץ גלך לבקר קברי הצדיקים וישני חברון וקבורת רחל ושמואל וזולתם ואז אדכר משפטים אותם ומכל מה שאוכל לדעת יהיה לרצון לפני מעכ"ת, ואולי (הורשינו) [הורשינו] ללכת חויץ לעיר כמו שישמע מכתב שכתבתי לבני חביבי יצ"ו כבר הייתי לחברון, אבל אמרו רז"ל בשעת דְּבָר כנס רגלך ואני אומר בשעת דְּבָר רשע כזה³), ועוד חזון למועד אשר ייטיב בעיני האלקים להרחיב את גבולינו ויהי נועם ה' אלקינו עלינו אכ"ר.

(1) צ"ל כרם רבעי הי' עולה לירושלם מהלך יום א' לכל צד.

(2) Zocoelanti והם היחמים הנקראים Franciscaner

(3) כונתי על הצורך אכן סרוך הנז'.

שמעתי שמעלת הק"ק יצ"ו מפה רוצים לשלוח שלוחים באיטליאה ובאשכנז להביא מעות אל ירושלם, כי הם מלאים חובות כרימוץ, והם ראו[ים] לרחמים כי נגעה במ יד ה' זה כארבעים יום והוכרחו למצוא ששת אלפים גרוסי בהרבה פעמים ובעוד שדרכו ידי לכתוב למעכ"ת חלו פני אנשי שם שאכתוב אל ראשי עירי ואל אנשי מעלה מהדוכוס שלנו יר"ה להליץ באגרות חסד שלוותם ובין כך וכך צריכים אתם להזמין מה שבידכם להחזיקם ולסעדם, וכבר מהל' ציקיני (1) שהיה לידי מקופת א"י עשרה ציקיני מהם קצתם הוצאתי קצתם נתתי לכ"מ משה פינצ'י יצ"ו כמו בליסטמה (2) כזה וששה ציקיני פרעתי לצורך כ"מ הלל יצ"ו וארכעה ציקיני לצורך ב' עניים מליאני שכאו עמנו ועשרה ציקיני ליד מעלת הממונים יצ"ו באופן שיצטרך לשלוח מעות אחרים לידי או לאופן (3) אצלכם שיחולקו לעניי עירנו, וכ"מ הלל יצ"ו הנ"ל בכלל, ועוד כ"מ דוד מוסקאטו מחלה פני מעכ"ת בכתב שלו ליתן לו מנה אחת אפים; ולכן בשלחכם מעות לירושלם ע"י שלוחי מע' הק"ק או כשישלח בני יצ"ו הפרנסה שלי כל הקודם זכה, ותזכו במצוה כי היא רבה, וע"י השלוחים שיכאו פה יקבל עוד כתב אחר שלי שהנני מחלה פניו ירבה כל מה שיוכל לשלוח מעות לירושלם על פיהם כי השעה צריכה לכך.

מה טובו אהלו יעקב משכנות ישראל ב"כ וב"מ (4) שבירושלם שמהבקר עד הערב ומחצות לילה עד הבקר תמיד לא יחשו ולא פסיקו פומיהו מגידסא ולא נמצא בה אלא ב' בתי כניסיות א' אשכנזית והיא קמנה שכל האשכנזים והחכם כמוהר"ר ישעיה גר"ו (5) בראשם הולכים שם, ויש להם מנהגים טובים, ובתוכם נעשים כל ערב ריח בתעניות ובתפלות כל היום

(1) Zecchini והוא מטבע איטלקי.

(2) Lista והוא רשימה.

(3) כנראה נשמטו פה המלות : "אחר הרצון".

(4) בתי כנסיות ובתי מדרשות.

(5) היה הנאון ר' ישעיה הורוויץ בעל ספר שני לוחות הברית שכא לעיר

הקודש בשנת שס"ב.

כיום הכפורים, והשנית גדולה ספרדית וסמוך לה הכית המדרש גדול שנכנסים מחיל אל חיל וכשניהם מתפללין תמיד ושם הוא מקום הוועד, והב' פרנסים הם ספרדים, והאשכנזים נגדרים אחריהם, והם החכם גאון אחיו של הגאון מויניצ'י והרופא ר' עמרם ועמודי הגולה, ושמתם טובה עומדים בפרץ ואין מהרהר אחריהם. וחנאי היו דבריהם שמכל הוצאה מסודרות וכלתי מסודרות האשכנזים פורעים הרביע והשאר ק"ק ספרדים, ובין כלם הם קרב לאלפים נפשות ה' ישמרו ויצילם מכל צרה.

מנהגי ב"ה הספרדית מיוסדים על הגמ', ראשונה בכל ערב אחר חצות קמים כאשמורת שלישית ואומרים סליחות וחכם דורש להם עד אור השחר, שאז מתחילים הזמירות כמנהגם הכתוב במחזורים ספרדים, עד שמכוונים לקרות קיש ותפלה כוותיקן ובכל יום עושים ברכת כהנים, ככהנים, ואחר העמידה שכלל יום אומרים הודווי שבס' דורים שלנו בלחש וסמוך לו אל מלך ובתשלום י"ג מדות גופלים על פניהם חוץ משני חמישי שמאריכין ואומרים ה' ויעבור, וג' הודוויים הב' ראשונים בקול רם, והג' כלי נשמע קולם, ומוציאים ס"ת הנתון תוך תיבה קמנה הנפתחת ונסגרת ונשללת בהוצאת ס"ת עמה, ולכן אין להם מפה רק פרוכת קטן שמימין על הכתב בין גברא לגברא ומעמידין אותו זקוף בתיבות כשקוראין אותו על הדוכן, ואחר התפלה בחמישי יושבים על הארץ ומתאבלים כתחינות וקינות על חרבן ירושלים, ועם שהקהל איש לדרכו פנו נשאר בב"ה תמיד כל היום משמרות נחלקות ומתמידות לעסוק כאנ"ך ובמשנה ובגמ', עד שיגיע שעת המנחה גדולה שאז מתפללים אותה ואחריה תמיד עד עת תפלת הערב.

מנהג אנשי העיר הם בנשואים ובכרית מילה שכל(הקורבים) [הקורבים] והשכנים, החברים והמיוודעים לפניהם ולאחריהם, הולכים לאכול עמם ולאכלים בפרט מביאים עמם מאכלם ערב ובקר שם ומנחמים אותם, והאכל כו' ימי אבלות בא לב"ה ומי שנולדו(לו) [לו] בן בשבוע ובשבת קודם הברית מילה תמיד הוא כמו פרנס להקראת

לס'ת מי שייטיב בעיניו וכלט עושים נדבות לחיו ולחיי הילד, וקורין
 יותר משבעה כרצונו, ואני עם שנקראתי לס'ת בשבת תצוה
 לשלישי בב'ה גדולה של ספרדים, עוד בשבת כי תשא שעברה
 נקראתי לס'ת ג'כ שלישי בב'ה של ת"ת ששם נקראתי לבא
 להיות בעל ברית מכן ת"ח ערבי (שנולד יום ג' עבר, ואין
 נזהגין פה להרבות במתנות, לא המוהל ולא הבעל ברית, ובין כל
 ההוצאה אין מי שמגיע לשנים ציקיני, ונוהגים ללכת לאכול עם
 אבי הבן בשבת שנתוך הח' ימים למילתו כמו שכן עושים לכל
 מי שהסיע עצמו וביתו ממלמליו וכליו מכית לבית ששבת ראשונה
 הולכים להיסב על שלחנו ומביאים שם מאכלים משלהם ואוכלים
 אותם ביחד בשמחה ושירים², אמנם עדיין לא נטרדתי במנהג זה
 ונפטרתי מטעם היותי עדיין כמו אכסנאי וכי הרחיבה לנו ויתן לי
 היכולת כפי הרחבת לבי לא אשגיב בשנה הזאת מפני תוקף
 ההוצאות שעברו עלי אכל אחר כך אענה אף אני חלקי לתת עלי
 חומרי מקום שהלך לשם לא עברתי ממצות, עוד נצטרך מאישה
 גדולה וכבודה צלעתו המעטירה לתת ליד מע' הפרנסים הק' לימרי
 כולם שיוציאו אותם לספק התלמידים מת"ת כי אמנם יש בת"ת
 תקנות יפות, ראשונה יש רשות לכל אדם ליכנס שם ללמוד
 הלכות כל היום מבלי שיפרע מלמד כי שבעה מלמדי קמנים
 נמצאו שם תמיד ולכל א' מהם עשרים תלמידים בקירוב, ונוסף
 להם נמצאו רב א' מלמד הלכות לאנשים, ועם שמקבלים הספקתם
 ממעלת הפרנסים ומתנת יד מאביהם של התלמידים, אין הקומץ
 משביע ומה גם שלרוב ההוצאות המוטלות על הצבור אינם
 יכולים לתת להם שכרם בזמנם.

לא שכחתי מלבקש לקנות תפילין בעד הנעי' כמ' זכריה
 נכדו ישל כמה יחיאל סיניגאליא יצו מהציקיני שקבלתי ממעכתי
 ואין מי שידוע לעשות יפים כרצונו ורק בצפת טוביב נמצא

(1) ר"ל מארץ המערב.

(2) המנהג הזה נזכר עוד במכתב הר"ע מברטנורא משנת רמ"ח והוא נהג עד היום.

סופר מהיר, ואם אוכל לשלוח שם לקחתם לא אמנע טוב מבעליו. אמנם גם שם הם בצער גדול מהחילולת השוודיים בהם, ובכל שני וחמשי בברכת שומע תפלה מתפללים עליהם בפרט נוסף אל מה שנכללים עמם כל קהלות ח"ל והיא בקשה ארוכה ויפה שלעת יהיה לי פנאי אשלחנו למעב"ת למען יראו איך עולה זכרונכם לפנינו תמיד, ודין הוא שתחזיקו את ידי הקהילות הקדושות העומדים בפרץ וסובלי' כ"כ צרות ומסים וארנוניות מדי יום ביום, וזה בא בחבית'ו וזה בא בקורת'ו⁽¹⁾, ואתמול הגיע ג"כ שליח של מלך תונר שרוצים מכל היהודים העומדים תחת ממשלתו מתנת יד הנהוג ליתן לכל מלך חדש כמו שקבל מטצרים ומאלכסנדרואה והתחדש בכל יום תמיד הוצאות מסודרות וכלתי מסודרות, וה' יחזיק ידים רפות ונוכל לסכול רוב הצרות.

ידיע להוי למעב"ת שכל הספרים שחבר הקדוש האלהי קרדווירו זצ"ל ובתוכם ספר אור יקר פי' הזהר בנ' חקים כל אחד גדול מחבור הילקוטי, ופי' התיקונים, ותפלה למשה ופי' ספר היצירה וזולתם, מכרם בנו של מעלת. החכם כמהר"ר גדליה קורדווירה פה ירושלם למע' החכם כמהר"ר דוד קאסמרו יצ"ו נבון וחכם גדול תורתו (ואמנותו) [אומנתו] בעד מאה ועשרים גרוסי, שאלו היה רוצה למכרם⁽²⁾ היה מקבל יותר מטאתים, ואלולי שמעת הנעתי פה לא נשתקע בכיתו יום אחד שלם כי ירא לנפשו מעלילות בחצר הייתי משמשו כדי להתאבק בעפר רגליו ויודע מדרכו והנה ימים באים ובלי גדר אקבע עמו עתים כמו שהבטיחני ועת כל חדש אשר לא פורש בחבוריו מפורש. וקשה בעיני לראותו

⁽¹⁾ ע"פ מאמר הד"ר, ור"ל שבאו למכור את כל נכסיהם לשלם את המסים הנעמסים עליהם. [אולי צ"ל בכתו, ובנותו היתה לאמר כי אחד הביא למכר את כד המים שלו והשני הביא את הכר שמתחת לראשו] (ראה למעלה עמוד 76 הערה 3) רק המעתיק לא הבין את את בונתו ויתקן כמו שכתוב במסרא].

⁽²⁾ כנראה חסר פה מלת "לאחר".

שמשחמ"ה יצא חו"ח⁽¹⁾, ואין בו דבר טוב מדרכי ה' ועתה קבע דירתו בשכם כי שאני שומעניה בעיר הזאת ולכן אמרתי אנלה און מעכ"ת לאמ' שאם יבא לבקר את היכלו לא יחזיק טובה לרמאים עוד יודע שישנו התוודו אלינו דרכם כסל להם.

היום בהיותי לפני מעלת החכם כמהר"ר ישראל בנימין ספרדי גר"ו סתום (אין) [עין] ראיתי שלשה ספרים גדולים א' כתב יד מהחכם כמה' יצחק לוריאה זצוק"ל שקנה אותם בעד ל' ציקיני שבהם גדולות ונפלאות ממנו, והוא מהיותר חכמים ונבונים שבירושלים עם שרבו כמו רבו הנקראים חכמים וכפי האמת דעת כלם שזה לעסוק בתורה לשמה עם שאין כל האצבעות שוות, ועוד קצת מספרי החכם אישכנזי⁽²⁾, הם ליד מעלת החכם קאסמרו הג"ל ושניהם כא' טובים להשכיל להיטב אבל [לא] יוציאו מתוך רשותם בעד כל הון, והעיר לי מעלת החכם טיראצי⁽³⁾ גר"ו שכל החכורים הללו מהמקובלים האלהיים זצוק"ל עלו וכאו בביתו של מעלת החכם כמהר"ר הגאון מ"ע פאנו זצוק"ל⁽⁴⁾, והוא האיר פנים לכל סברותיהם ועוד בכל מקום שמצא הפרש ביניהם נתן ריוח מעם בין הדברים ומשם חפר אוכל ועשה כל המאמרות שהאיר לארץ ולדרים וכבר העתקתי מאמר שכתות ה' ⁽⁵⁾ שהוא מאמר נפלא וארוך על קדושת השבת והנלוה אליו ועוד נמצא ברשותי מועדי ה' שלא יפטר ממני בלא לינה והנה ימים באים

(1) ירמיו על שם אדם אחד הנודע למקבל האגרת והוא שחת דרכו. ונראה נשמטו לפני המלות "קשה בעיני" שבשורה הקודמת מלות או שורות אחדות.

(2) הוא ה"ר יצחק לוריא אישכנזי הנודע בשם "האר"י".

(3) אם אינני בכוב רמו כתב האגרת בשם הזה אל החכם החסיד ר' שלמה מטיראצינה אשר תפשוהו שוטרי אבן סרוך בשנת שפ"ו תחת עולו של ההומס והמועל המרשיע הזה. כנזכר במאמרו היקר של החכם א. מ. לונץ "היהודים בארץ הצב" ("ירושלים" שנה ג' צד 51).

(4) עיין מה שכתבתי במ"ע *Revue des études juives* כרך ל"ה צד 85

הע' 7 ובפרט מאמרו על כתבי הקורדוורו בכית אוצרותיו של הרמ"ע פאנו שם כרך ל"ו.

(5) הוא אחד מעשרה המאמרות שחבר הגאון ספאנו.

ומלאה הארץ דעה את ה' ואמנם אי סייפא לאו ספראו וקשה
היה עלי כקריעת ים סוף לאחוז בז"ה וגם מזה להניח את ידי
אם לא במקום הקודש הזה שהנני פנוי מכל מחשבה ואברך את
ה' אשר יעצני וכל אותם שסייעוני במצוה זו כי אין תורה כתורת
א"י, וכשתשקוט הארץ כמו שכן בטחנו באלקינו מרחם מי הא"ש
החפץ חיים אוהב ימים לראות טוב יניח חיי שעה ויעסוק בחיי
העולם, כי מי לנו גדול מכן עמרם, וכמה נתחבט לפני המקום
כדי לעלות ולילך בה ד"א, ויהי אלקיו עמו ויעל.

לודיע להוי למר כי עוד נמצא בירושלם כנסת קמנה של
קראים ולובשים כמו היהודים אמנם אינם מתערבים עמם ורובם
הם צורפים ואוחזים מעשה אבותיהם בידיהם לתלות השליות
בבית הכנסת ולקיים רק התורה שבכתב, ועליה נזהרים הרבה
והם קרוב לעשרים נפשות לא יבואו במקהלות ישראל וה' יאר
לבם אל האמת.

ביום א' נולדו שני נערים זכרים לשני יחידים מאורבינו
שכאו בחבורתנו מוניציפאל לכ"ט מתתיה ריאמי אורבינו שלסכת
ההלשנה הכתובה בכתב אחד כתבתי לבני יצ"ו לא היה
במעמד כשעשו לו הברית וא' לכ"ת בנימין במכ' משה אורבינו
פיטיליאנו ולהיות עת צרה אין עושין שמחה כמעט ואפי' בנישואין
אשר נעשו היום מאלמנת בת כ"ת שבת' מאורבינו לא עשו
סעודה של מצוה. תהלה לאל מעת שנכנסנו בירושלם עד היום
שהם קרוב לכ' חדשים וחצי לא נפטר אפי' אחד בעיר, ולהיותי
חושש לצאת חוץ מהחומה שלא יעלילו חיו כמנהג לא חזרתי
מעולם לבתי חיים עם שדעתי בעה"י לבקר את קבר מעלת
הקורדווירה זצוק"ל ושאר הצדיקים הקבורים בהר הזיתים והואיל
ואתא לידן נימא ביה מילתא, שמעלת הפרנסים רוצים מיורשי
כל נפטר שאין לו חזקה ומערה שם שלשים ריאל²) והיו נפרעים
מהם לשנים עכרו הרבה יותר מזה הסך ועשו הסכמה בעת הזאת

(1) עיין עבודה ורה י"ז ע"ב.

(2) Reali (הוא מטבע איטלקי).

שלא לעבור ואם הם עניים פטורים מהם. ולמה ששמעתי בויניצ'י
 קול הברה שבהפטר איש או אשה בירושלם שלא ימצא
 להם יורשים בירושלם, הפרנסים רוצים ליכנס בשם מעלת הקהל
 יורשים ילהם להרים מכשול מדרך עמי שכפי האמת אם אין
 יורשים פה לוקחים כל העובון תחת רשותם כדי שיהיה שמור
 לבעליהם שבח"ל ולא יבואו גזלנים עליו. כמו שכן ראו כן תמהו
 במיתת אלמנות שלא היו מניחין שתצא נפשם שהיו שודדין
 ולוקחין כל מה שבביתם, אמנם יש הסכמה שלא יוכל איש או
 אשה לצוות מחמת מיתה אם לא יהיה הפרנס כמעמד ולכוונה
 טובה נתכוונו כי רבים מפני הכבוד עושים עזבונות להקדש
 וידם על העליונה, כל מי שידכנו לבו לקנות בתים בירושלם
 מוצא מהם לערך הגוף, ומה גם להיות הפרוץ שכירושלם מרובה
 על העומד ורבו החורבנות על בנינים נמצא למנות א' חורבה
 אפי' בשכונות היהודים, ועליו כל אדם יכול לכנות כל בנין
 שרוצה, אבל צריך לקחת רשות מהכאס"א לא לבד בראשית
 הבנין והקנייה אלא עוד בכל זמן שהיהודים רוצים לחדש בנין
 כל דבר, ועתה א' ממעלת הפרנסים שהוא הגאון, עומד צפון
 ונסתר מחמת הלשנה כזו שחדש בביתו בנין בלא רשות וכמ'
 חיים פואה בנה לעצמו סמוך לביתו בית יסה עם כל התיקונים
 השייכים אל הבית וכמנהג בתי איטליאה, חוץ מהגנות שיד
 כלן שוה בהן והוציא ת' גרוסי ויכול למכרה ת"ק, ואלו היה לי
 מעות ישרה בעיני להיות בה א' מדרש כנגד הכית המקדש אבל
 מה אעשה שאין חייתי די עולה עם שבצפיתי אצפה לימים הכאים
 בעה"י לקנות לי אחוזה בארץ אמנם אין לדחוק את השעה.
 ותחת זאת הירושלם הבנויה מהחצונים שם נמצאו ושם
 הם בנינים קבורים תחתם וכל החופר לעשות יסודות לבתים
 שבונה מוצא שתחת הקרקע יש חומות והדרים עמודים
 ובנינים גדולים מלבד שראיתי הרבה דרכים תוך העיר עשויים
 עם כיפה למעלה ועמודים גדולים מכאן ומכאן ולא עבר אדם שם

להיותם קבורים תחת החרבות שנפלו עליהם, וזורעים עליהם באופן שהבנינים שב[ג]א, בימי דוד ושלמה הם כלם תחת הבנינים עתה וזה הוא דבר מתמיה וכולל בכל העיר, ולכן ביקר ציון וחר הבית שבימי שלותה בלי ספק היתה ביניהם ירידה גדולה לזה ועליה לזה, עתה החרבות מלאו כמעט ששועם ולא נשאר ביניהם היכר כמעט ובעונותי נתקיים נבואת הנביא שניבא⁽¹⁾ כאזני ה' צבאות אם לא בתים רבים יהיו לשמה גדולים וטובים מאין יושב ואי לא מותבא דעתיה דמר אימא כדאמרי לרב חסדא⁽²⁾, דיו לעבד להיות כרבו ואין בכל ירושלם ולא חוצה לה רחוק מיל מי מעין ולא מי באר אלא כלם הם מי ברכות המתמלאות מימי גשמים דלא נשאר מכל מעינות שהיו בו כראיתא במדרש רק מי השילוח שהם חוץ לעיר רחוק חצי מיל בקירוב ולפעמים צריך להוציא הרבה בימות הקיץ כשלא נמצא כבור מים בכרכות אבל בשנה הזאת שהיה גשומה לא נצטרך באילו לקנות חוצה לה.

סוף דבר הכל השמעתי למעכ"ת ממה שנתברר לי וראיתי בעין ואם ירחיב ה' את גבולינו כמו שכן אנו מיחלים במהרה כימינו ויספתי לכתוב למעכ"ת עוד הרבה פעמים על השלש האלה שכתבתי לו בזאנ"ו⁽³⁾ יפ"ו ופ"ה, ובין דא לדא אקוד ואשתחוה אל רום הדרת תהלתו ובגשיקת ידו המהורה המלאה להעמיד חבילות חבילות מצות ומ"ט אצא אצא העבדים בפקודת שלום ישועה ורחמים אל הרום הגליו ולמנרתא דדהכא צלעתו הכבודה מכ"ת עם כל בני הבית, אפרום סוכת שלומות, ואלהים יעלהו גם עלה ברוב המעלות והטובות המצופות אכ"ר.

ממה שכתבתי אל היקר בני יצ"ו ישמע פרטים אחרים על אופנים מתחלפים קצתם קול ענות נכורה וקצתם קול ענות חלושה וי"ר שנסמע מהרה קול ה' ככח קול ה' בהדר אמן.

בקרתא דירושלם יום ארבעה עשר לחדש אדר
שנת שפ"ה ס' זאת תורת העלה.

(1) ישעיהו ה' ט'. (2) ברכות נ"ח ב'.
(3) הוא האי הנקרא בימים הקדמונים Zante והיום Zante

חדשות וזכרונות.

חלק הדרומי של ארץ הכשן נמדד כעת מחדש ונעשה ממנו
מפה גדולה בפקודת החברה לחקירת ארץ פלשת אשר באשכנז
ע"י המהנדס Dr. G. Schumacher 'כחיפא, ואת המפה הזאת
בצירוף מאמר גדול המכלכל 72 ציורים ותמונות פרסמה החברה
בחוברת 'ב' וג'. [באחת מהחוברות הבאות נדבר ע"ד שמות
המקומות שבהחבל הזה הנוכחים בכח"ק ובדרו"ל].
מערה ישנה בעלת חדרים וכוכים רבים. כשלש
מאות מטר בערך למזרח המערה אשר המסורה תקראנה בשם
"קבורת הסנהדרין" (כחצי שעה לצפון העיר) נגלתה בחורף תרנ"ח
מערה עתיקה חצובה בסלע החר. וזה צורתה :
ראשונה יבואו לחצר גדולה אשר שלשת רוחותיה חצובים
בסלע החר והצד הרביעי פתוח, מאשר כי סלע החר מתחיל
לעלות ולגבוה. וממנה נכנסים דרך פתח רחב להמערה. מעל
פתח המערה חרותים ומפותחים פתוחים יפים רבים אך ככר נמחו
מזוקן, וככד להכיר מהותם וסגנונם. בראשיתה יש חדר שאיננו
טרובע, ובו אין כל דבר; והוא רק אולם לחדרי הקברים, ממנו
יורדים במדרגות אחרות לחדר אחר טרובע, בו נמצאים בשלשת
רוחותיו אצטבאות אבן גבוהים לשכיבת המתים. (ראה "לוח ארץ
ישראל" שנה ג' לשנת תרנ"ח צד 82) אך כל כוכים לא יראו
בו. ובכל אחד משלשת רוחותיו יש פתח המוביל לחדר
פנימי. החדרים הפנימיים הם יותר קטנים מהחצון, ובכל אחד
משלשת רוחותיהם (מלבד צד הפתח) יש שלישה כוכים, ובהחדר
הדרומי יש במקום אחד הכוכים האמצעים פתח המוביל לחדר
אחר יותר קטן אשר בו אין כל כוך. המערה הזאת נעלמה
מהמסורה עד היום, אך בזה אין כל ספק כי מימי היהודים מוצאה.
בתי הספר אשר לחברת "כל ישראל חברים" בארה"ק נתגדלו
והוטבו במאד, החברה הואילה לשלוח את סופר המשנה שלה
החכם הנכבד וכ"י כמות"ר ש. בנידיקט לפקח את בתי הספר

אשר לה בארץ הקדם להגדילם ולהטיבם כפי הצרך, והוא מלא את תעודתו עצה יו"ט, ובחבתו העזה לציון שם את לבנו גם לכל המסדים הטובים אשר בארה"ק ויתכונן בעין פקוחה על המצב הכללי של יושביה ומחסורם. כחצי שנה ישב ציר אמונים זה בארה"ק, וירכש לו ידיעה ברורה ומקפת ממצב כל ערי ארה"ק ומוסדותיהן, ויש תקוה כי דברים נעלים ונכבדים בהטבת מצב ארה"ק יצאו על ידו לפעולות בימים יבואו. — בית הספר התורה והמלאכה אשר להחברה פעה"ק מלבד רבוי מספר תלמידי הבית וחניכיו, נוסד בו גם "מחלקת הערב" אשר בו ילמדו באים בימים מדי ערב בערב — אחרי גמרם את מלאכתם ועסקיהם — שפת צרפת והמדעים היסודיים.

י ר ו ש ל ם .

מעדת הספרדים נבחר ועד גשמי ע"ס בחירות נעלמות כפי חקי הממשלה יו"ה, ראש הועד הוא ה' נסים בכר, הועד עוסק בשקידה רבה בצרכי העדה ותקוניה, מהתקונים הטובים שהועד תקן כבר, נזכיר: א) כל הנושא אשה מחויב להודיע את חפצו מ"ו יום קודם הנשואין להועד, והוא יודיע מדי שבוע בשבוע בהעתונים ובהודעות גלויות את שמות שני הצדדים כנהוג בכל הקהלות המסודרות בארופה, ושטר הכתובה חתום בחתימת ראשי הרבנים. ב) נעשה ספירה מדויקה מכל בני העדה הזאת למולדתם, מפלגותם, משלח ידם, מצבם ועוד.

— גם בני עדת האשכנזים התעוררו ויכינו את הצורך והנחיצה כי יהי גם להם ועד נבחר מקרב כל בניה, וההתעוררות הזאת יצא לפועל, וכבר החלו לבחר גם בהעדה הזאת ועד ע"פ דעות נעלמות.

בהבחירה לבית מועצות העיר, שהיתה בסוף החורף העבר, נבחר אחד מאחינו האשכנזים מר יהושע ילין.

בית הספרים "מדרש אברבנאל" ו"גנזי יוסף" הולך הלוך וגדול, ומכוננו ה' דר. יוסף חאזאנאוויץ משתדל לאסוף למענו ספרים ככל אשר תשיג ידו, וכבר יש להכית קרן קיים

קטן למכנה בית 1). — באמצע חורף תרנ"ח הנהיגו מנהלי הכית כי מדי שבת בשבתו אחר הצהרים יקראו "קריאות" בשפת עברית על ענינים שונים או ילמדו בספרי חכמינו הקדמונים. מלבד חלק מספר הכוזרי (הרי"מ פינס) נקראו הקריאות האלה: תולדות הרמב"ם (דוד ילין), הטופוגראפיה של עיר קדשנו ירושלם ותכונת מקום המקדש והחומה המקפת אותו ע"פ החפירות וההתגלויות היותר חדשות (א. מ. לונץ), ויושבי העיר מרכים לבוא. וביום אסרו חג של פסח דרש אחד מחכמי עמנו בלונדון שבא לבקר את ארה"ק הרה"ח וכו' כמוהר"ר I. Abrahams ע"ד הנוסעים מהיהודים בימי הבינים" (ג"כ בשפת עברית). ולהקריאה הזאת הזמנו כל חורף העיר ונבכדיה מכל העדות והמפלגות, ורכים מהם היו נכחים.

בתי "עזרת נדחים". מעל העשרה בתים שנכנו בהשכונה הזאת (העומדת בצלע הר הזתים) זה שנים מספר מנדבת השר המנוח באראן משה די הירש ז"ל, בנתה עתה רעיתו הבאראנית קלארא שתחי' עוד עשרה בתים, וגם צותה לחצוב בור גדול אשר יספיק מים לכל יושבי השכונה הזאת (אשר מספר בתיה כעת 75), לבלי יאלצו להביא מימיהם מהשלוח אשר ברגלי העפל שממולם, והמפעל הנכבד הזה יצא לאור בהשתדלות החכם הנכבד וכו' כמר ש. בנדיקט הגו'.

בחרף הזה רבו מאד מספר הסיירים והסיירות מכל האומות והלשונות, וביניהם היו גם נסיכים ודוכסים ובעלי מיליארדים. אך מאחינו? אין עולה ואין סייר, ואחרים שנסחבו תוך הסיירים מבני העמים כחשו צור מחצבתם ובקהל ישראל לא נראו. יתר ערי ארה"ק ומושבותיה.

צפת. נפתח ביה"ח הנוסד מעוזבון המנוח כמ"ר טלצינסקי. שש ממות קבועות בו, אך יש בו מקום לחוסוף עליהם לעת

1) מלבד הרופא ד"ר צלענאו בסקווא שנדב זה כמה לזכרון יום חתונתו 1000 פראנק לבנין ביתו נדב עוד הנריכ והחובב ציון הנאמן וכו' כמוהר"ר יצחק מיינבערג באירקוטסק סך 2000 פראנק ועוד נדיבים שונים נדבו סכומים קטנים.

הצורך. ורופא הבית ישג מדי יום כיומו להשיב לכל החולים השואלים בעצתו הנס.

בי"ס לכנים הנוסד מאת הנדיב הידוע נכנס לרשות חברת בי"ח והנדיב הידוע נותן קצבה הגונה להספקתו. החברה כוננה בי"ס לכנות.

טבריא. בקיץ הזה יפתח ביה"ח הנוסד מאת השר הנדיב הנדיב המצוין כמר אלעזר פאליאקאוו במסקווא אשר הואיל לניב כעת גם סכום קצוב שנה שנה לכלכלת ממות אחדות. חברת בי"ח יסדה גם בה בית ספר לנערים אשר לע"ע ילמדו בו רק שפת עברית והמדעים היסודיים.

פתח תקוה. נגמר בנין ביהכ"ג החדש אשר בו מקומות כפלים כמספר כל בתי המושבה. הקרן הראשון לבנין ביהכ"ג עזב אחריו אחד מחו"צ שברוסיא, אך הסכום הזה לא הי' די אף למחצית ההוצאה, וזאל כבוד הנדיב הידוע (כהשתדלות המפקח הראשי של כל המושבות האלוף הנכבד וכ"ו כמר אליהו שייד) לתת את כל ההוצאה הדרושה לבנין הבית ויפיו טכפנים ומבחוץ העולה לסך 25000 פראנק ויותר.

ראשון לציון. ינות המושבה הזאת הולכים ומתפשטים יותר ויותר, ובתי ממכר מיוחדים נוסדו בלונדון, ניו-יורק ועוד, ובחתי ערוכה לתכונות ופרי עץ שהיתה בשנה העברה כהאמבורג, השיג יין ראשון לציון ממבעת כבוד של כסף. נגמר ונתחנך בית-העס הנכנה כולו על הוצאות יושבי המושבה, בו בית הספרים ומקום לאסיפות כלליות ולחתונות. ונשען לו מבחוץ אכסדרא להחזמורת, וזה שמו אשר יקראו לו ככל הלשונות "בית-עס".

מזכרת בתיא. נתחלקו טמעי הזתים להאכרים בסדר נכון וכלם שכעים רצון.

רחובות. כמעט כל יושבי המושבה הזאת השיגו הלואות כסף כפי הצורך מאת חברת J. K. A. הנוסד מאת הבאראן הירש ז"ל, ועתה יוכלו להטיב את אחוזותיהם ולשכללם.

להקוראים הנכבדים.

לרגלי השנוי החדש שעשינו בעריכת ה"ירושלים" להוציא
לאור ארבע פעמים בשנה ובשפת עברית לכד, נתרחב חוג
נושאי להלאה מגבולות ארה"ק וישתרע עד לקצות ארץ הקדם.
ומעתה כל משא ומתן בהלכות א"י (רק מבלי פלפולים ארוכים)
וכל מחקר ומאמר אשר יש לו רק איזה יחס עם תכונת ארה"ק,
קורותיה וקדמוניותה, בית מקדשנו, כליו, משרתיו ובגדיהם או
עם תולדות התנאים והאמוראים הגאונים והרבנים אשר חיו
בארה"ק, בבבל, פרס, ועוד, יקובלו ברצון בה"ירושלים". ולכן נחלה
בזה את פני רבנינו, חכמינו וחוקרינו כי יזאילו לתת את ידם
לנו בעבודת הקודש הזאת איש איש בהמקצוע שהוא עוסק
בו, למען יהי ה"ירושלים" משוכלל בכל ויוכל לצאת לאור במועדו.
ונכוננים אנחנו לשלם גם שכר מחיר מאמרים רבי הכמות אם
בכסף מזומן או בהדפסות מיוחדות.

כן נבקש את כל אלה אשר ישנם בידם מכתבים
ישנים, הסכמות, תקנות, תעודות וכדומה מארה"ק כי יזאילו
לשלחם אלינו ונפרסמם בשמם.

המאמרים שיבואו בהחוברת השניה.

מקום מקדשנו (המשך)

קסריא (מאת מאיר איש שלום)

הערות שונות

צמחי ארץ הצבי עם הערות ע"ד שמותיהם.

שוב מראה עינים מהלך נפש: באורי כתובים מכה"ק ומאמרי
רו"ל בדרך חדש המתקבל על הלב ע"פ מנהגי הארץ ונמוסי
יושביה.

ערים קדומות: מקום ותכונת וקורות כל הערים הנזכרים

בספרות התלמודית ע"פ סדר א"ב, אות א'.

דובב שפתי ישנים: מכתבים עתיקים.

חדשות וזכרונות.

B

338. v.

1.

Jerusalem

J a h r b u c h

zur Beförderung einer wissenschaftlich genauen Kenntniss
des jetztigen und des alten Palästinas.

Herausgegeben

unter Mitwirkung von Fachmännern
im heiligen Lande und ausserhalb desselben

V O N

A. M. L U N C Z

erscheint von nun an in 4 Heften

Band V. Heft 1

JERUSALEM, 1898.

Druck und Verlag des Herausgebers.